

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

INDEX

Sr.No	Title	Author	Page No.
1.	<u>Dr. Ambedkarji's Vision of Higher Education</u>	<u>Dharmishtha V. Oza</u>	1-7
2.	आंबेडकर की दृष्टि में स्त्री सशक्तिकरण	डॉ.सुनील दत्त वी. व्यास	8-15
3.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजीना मानव अधिकार विशेषा विचारोन्नो पडघो पाडती वार्ता 'रढ'	डॉ. हेतल डिरीटकुमार गांधी	16-20
4.	<u>Dr. B.R. Ambedkar's Philosophy on Education</u>	<u>Dr. Jagdishbhai R. Mahida</u>	21-25
5.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरजीनो पुस्तक प्रेम	डॉ.मीना आर्ष. राजपूत	26-33
6.	तीसरी ताली' में किन्नर समुदाय के दर्द की अभिव्यक्ति	वीनू	34-41

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

Dr. Ambedkarji's Vision of Higher Education

Dharmishtha V. Oza

Smt. A.P. Patel Arts and Late Shree N.P. Patel
Commerce College, Naroda, Ahmedabad

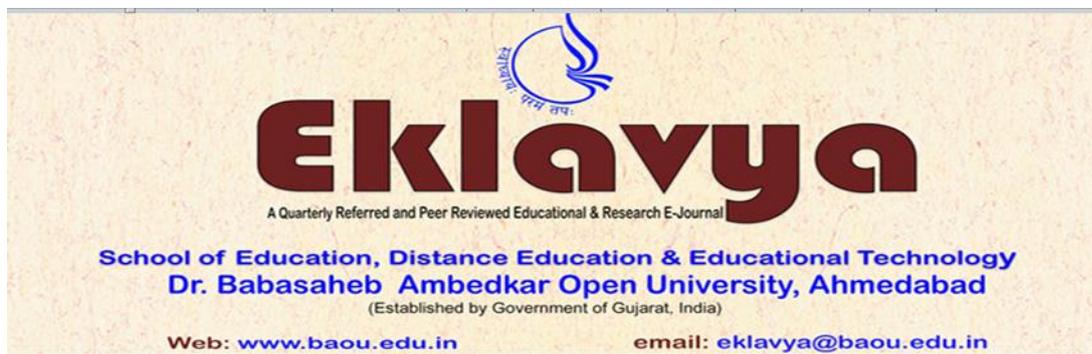

Introduction:

The Education sector in India has long been the preserve of the privileged. Not just in modern times, but even from ancient times, the system of privileging certain sections of society by birth to systematic training in language, thought, literature, mathematics, philosophy, astronomy etc has been in the brahminical mode. This has emphasised hierarchy and privilege in every part of life. Thus, we had a miniscule set of people, mostly upper caste males, who had access to education and a vast number of working class, female, poor sections of society who did not have this privilege by virtue of birth. The knowledge of these vast sections was recorded and passed down the generations in the oral tradition and in day-to-day lived experiences, in what the eminent historian Romila Thapar calls the 'bardic' tradition. It was treated as a kind of substratum source of history, and the Sramanic tradition, which was the heterodox tradition and gradually became sidelined in the knowledge discourse, as opposed to the Puranic tradition which became the mainstream tradition and gained wide currency.

Dr. Ambedkar's Vision of Higher Education:

Dr. B. R. Ambedkar returned to India in 1917 after spending three years at Columbia University in United States of America and one year in London School of Economics. He has earned a degree of Master of Arts in June 1915 and a Ph. D degree in June 1916. He came to London in October 1916, and enrolled for the degrees of M. Sc. (Economics) and D.Sc. (Economics) in London School of Economics and Political Science. He also joined Gray's Inn for Law for the degree of Bar-at-Law. He returned to India back in August 1917, as the duration of his scholarship granted to him by the Maharaja of Baroda was over. He was appointed as the Military Secretary to the Maharaja Sayajirao Gaikwad. The Maharaja's intention was to appoint Ambedkar his finance Secretary after some experience. But soon Ambedkar had to leave Baroda in sheer disgust at the harassment and treatment he received as an untouchable. In 1918 he became a professor at Sydenham College, Bombay. He resigned in 1920, and went again to London to complete his studies.

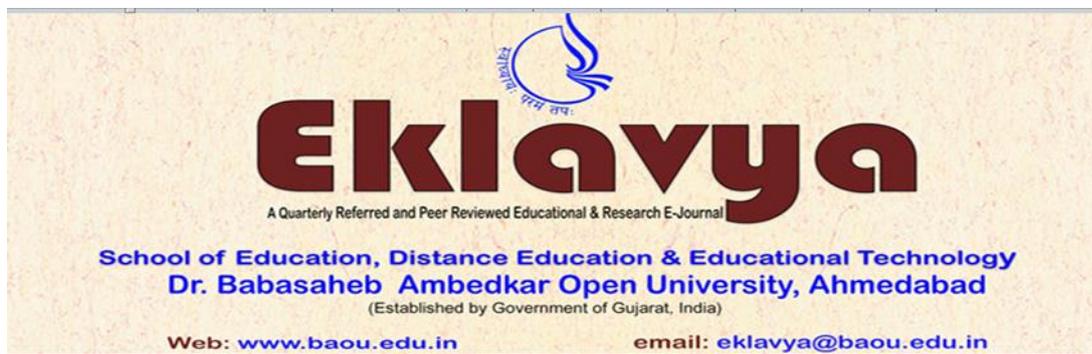
Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

He returned to India permanently in April 1923. Highly educated and articulate, from the very moment of his return in 1917 he was looked to as a leader of the community. In 1919, during a brief period in India between segments of his overseas education, he testified to the Southborough Committee, which was gathering information to determine the franchise for the Montagu-Chemsford reforms. He also appeared at two major conferences of untouchables during 1920, and launched a Marathi fortnightly MOOKNAYAK (Voice of the Mute or Dumb) in January 1920. Dr. Ambedkar's testimony reveals the difference between the Ambedkar and the other Mahar leaders as well as the leaders of Untouchables in other parts of India. In this testimony before the Southborough Committee, he spoke for no group, only as the college graduate among the Untouchables of Bombay province. Eleanor Zelliott in her essay on the Leadership of Baba Saheb Ambedkar says, "His testimony was lengthy, sophisticated, passionate, but never beyond the bound of a lawyer's plea. He fit his proposal into a total plan for the election procedures in the province for all the groups, asking only that "the hardships and disabilities entailed by the social system should not be reproduced and perpetuated in political institutions.' He claimed that the Depressed Classes were entitled to representation because there was no "like-mind ness" and no "endosmosis" between Untouchables and Touchables and hence Touchables could not represent Untouchables. The Depressed Classes were "slaves" "dehumanised", and so "socialised as never to complain" and they must have communal representation "in such numbers as will enable them to claim redress", and under franchise "so low as to educate into political life as many as Untouchables as possible". Terminology used by Dr. Ambedkar in this testimony, indicate formation of his vision.

Vision in the leadership may spring from its original thinking or may be derived from an outside source. Vision, however, is generally expressed as the inner voice, the insight or the intuition in a leader, which helps him in visualising. Kouzes and Posner have defined **intuition** as the **bringing together of knowledge and experience to produce new insights**. Vision may not necessarily be a pure conception of the leader, but the leader is the one who chooses the image and articulates it into a vision and focuses attention of the people on it. Where from Dr. Ambedkar's vision sprang? What were the sources of his vision?

Policy and Visions: Gaps and Fissures:

According to the National Policy on Higher Education (1986), which translated the vision of the Radhakrishnan Commission and the Kothari Commission into a policy, there are five main goals for higher education:-

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

1. Access, requiring enhancement of the institutional capacity of higher education institutions to provide opportunities to all who deserve and desire higher education.
2. Equity, involving fair access of the poor and the socially disadvantaged groups to Higher education.
3. Quality, meaning the provision of education of an accepted standard; ensuring students receive the available knowledge of the highest standards which will enable the enhancement of their human resources/ capabilities.
4. Relevance, viz., an education which will develop human resources in tune with changing economic, social and cultural development of the country; and
5. Value-based Education, inculcating basic moral values among the youth.
6. How have these lofty ideals been implemented? This is what two eminent Indian academics, one a British citizen from a privileged section and another from a traditionally marginalised group, have to say on this:

Sir Meghnad Desai (economist and recipient of the Padmashree) says:

“Hindu society is a caste society and caste denies the simple idea of status equality. In class societies, there is inequality of income and wealth but once feudalism disappeared, there was no status inequality. In the US, race was central to the denial of status inequality, but that was fixed by the struggle for civil rights. India has adopted the political equality of ‘one adult one vote’. But in social terms, caste inequalities add to class inequalities. The Indian state has been mainly manned by upper caste elites and they do not consider the lower orders deserving of education and health.”

Prof. Sukhdev Thorat, eminent economist and Chairman, Indian Council of Social Sciences Research, says :

“Nation-building would require reform in education; unlearning of undemocratic values is as important as the learning of democratic ones. Unfortunately, our education system, with its present curricula and pedagogy, has less to offer by way of civic learning and democratic engagement that shapes good citizens out of men and women. ... The education policy talks of national integration, equality and the development of a common culture. But these have remained on the periphery of learning in school and higher education... Civic learning and democratic engagement have not become the core component of our teaching.”

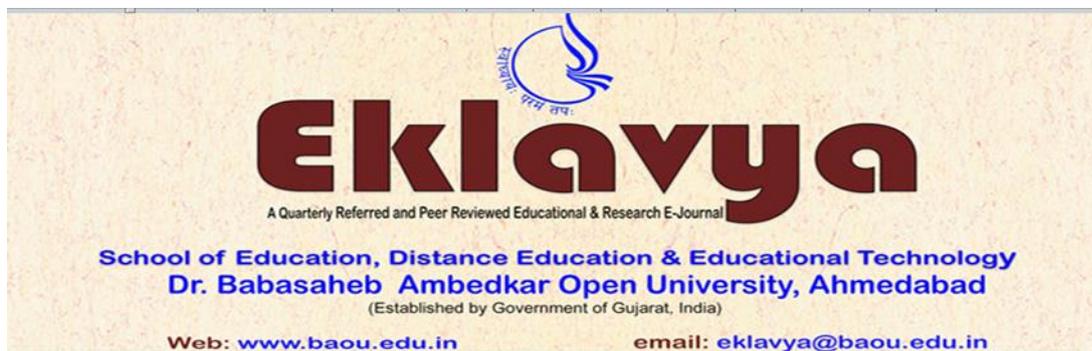
Hence the stated Key results aimed for by the National Higher Education Mission India document “Access, Equity and Excellence” will need more than just policies and funding to the institutions of Higher education in India. What is required is a paradigm

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

shift in the approach to the idea of Education in India. Such a shift will only come about with a shift in the nature and quality of the leadership of the policy makers and implementers in the system. “ Redressing multiple and graded inequalities in higher education is not just about increasing the GER among disadvantaged groups, it is also about enhancing their presence in the centres of excellence, taking care of their post-admission needs and redesigning curricula to take into account their specific requirements”, states the National Higher education report.”

The Action Plan of 1992 included schemes and programs that were directed towards the expansion of intake capacity in general, and with respect to the disadvantaged groups such as the poor, SCs, STs, minorities, girls, physically challenged persons, and those in the educationally backward regions, in particular. The Action Plan further states: that “ improving enrolments in general will not ameliorate inequities and special efforts will be required to deal with problems of geographically backward areas, women and backward classes; furthermore, specific initiatives will have to be taken for each category.”A recent study, conducted by a government-appointed task force, found that SCs constituted just 10.2% including those in distance education, while the percentage of STs was merely 4.4%. The percentage for the Other Backward Classes (OBC) was 27%, in line with their proportion to the population. The survey results are based on the details provided by 448 universities, 8123 colleges and 4076 stand-alone institutions up to July 31, 2012. These proofs of inadequate access – or under-representation of those who merit opportunity – show how limited in effect has been the implementation of the reservation policy in institutions of higher education. In November 2008, the UGC brought out a 300-page document entitled “Higher Education in India – Issues related to Expansion, Inclusiveness, Quality and Finance”. The report talks about the 11th plan strategies for Inclusive Education, including the following objectives:-

- 1) Support for Universities and colleges located in 373 districts having lower GER, in line with the Prime Minister’s initiative to open new colleges in these districts with matching contributions from the States.
- 2) Special support to Universities and colleges located in rural, hilly, remote, tribal, and border areas. Special focus on 90 districts with a higher Muslim population identified for Central Support.
- 3) Enhanced support to Universities and colleges with more students from SC/ST/OBCs, and the Muslim population.
- 4) Schemes to improve language and competency through remedial coaching classes; augmented fellowships and opening hostels, particularly for women to increase their access to higher education.

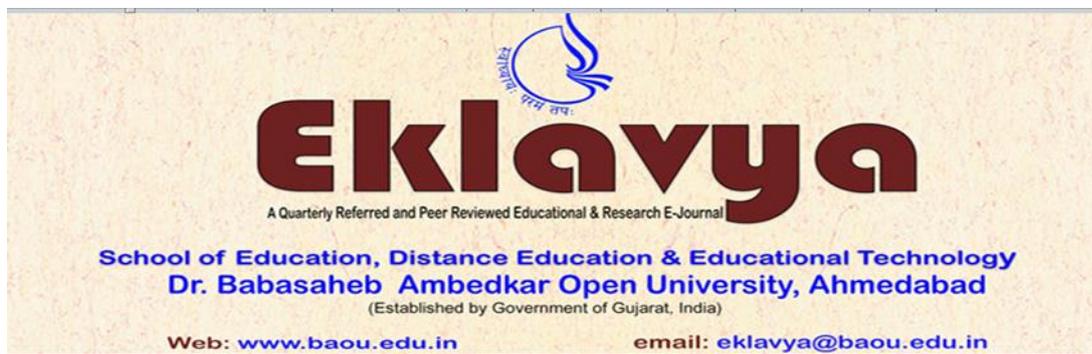

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

- 5) Setting up new Polytechnics in un-served districts, community Polytechnics and community colleges, and other similar programmes of the UGC to include the excluded social groups.

In regard to Excellence, the UGC document evaluates the institutions on the basis of libraries, qualifications of teachers, and infrastructural issues and proposes funding to bridge the gaps. What is missing in the entire equation is vision. Where are the visionary leaders with the capacity to attract and retain talented teachers and students? In the resource-poor India of the past, there were scholars and technology leaders like S.N. Bose (Physicist and plant scientist), Ramanujam (Mathematician), Vishveshwaraiah (engineer), C. V. Raman (Physicist) and Meghnad Saha (Physicist). Several of these persons were from poor backgrounds, but went on to make a mark in their field at a time when government spending on technical research or on higher education was very low, in comparison with today. But today, despite the higher allocation of funds, increased numbers of institutions and availability of doctorate teachers, the level of research scholarship and publication is at an all-time low in India, especially when compared with the work of similar nations (in terms of socio-economic development and industrializing efforts) such as China and Brazil. Could this be explained by the inequitable and exclusive nature of the higher education scene in India, despite the stated policy of inclusiveness? Young scholars –even those in the science stream - from SC backgrounds are regularly humiliated and kept idle without a guide or any assignment by casteist professors. In a report on the phenomenon of suicides of students in institutions of higher learning in India, Insight, a group of Dalit youth working for Dalit and Adivasi students in higher education, state “The large number of Dalit and Adivasi students committing suicide clearly indicates the wide-spread prevalence of caste discrimination in the Indian education system, which perceives them as ‘non-meritorious’, not fit to belong there”.

“Today, the most vital link in maintaining the status quo is education – increasingly privatised and commercial – that keeps young people trapped in the power relations by covering up every trace of contradiction in society. By concealing the reality of privilege and exclusion, the structure of school and university carry a hidden curriculum in pedagogical practices, feeding the myths that reinforce the established order.... As procurement of education remains a race against others, it encourages a sense of entitlement in the elites.....The pundits remain in eloquent denial of caste and the roots of discrimination. Genuine equality of opportunity requires equality of conditions which can only be ensured through social transformation and a shift in mindset....Elite-led knowledge construction, be it

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

theology, philosophy, history or social-political theorization.normalizes or keeps hidden the designs of domination.”

The higher education system has shown a lack of appreciation of the value of original and fresh thought in research and higher education – plagued as it is with a lack of vision, energy, and originality. Yet there are very many young, first-generation learners entering the stream for the first time, who – if they are given their Constitutional rights – can bring a diversity of backgrounds and experience hitherto unavailable, and thereby develop both themselves and their nation.

Conclusion:

Higher education in India is still in the early stages of recognising the reasons for the social disparities in terms of gender, caste, class, region, language, etc. These are still being replicated within the higher education sector. It will not be enough to rely on existing policies. More than the conventional means of framing policies are required to create real inclusion. Inclusion must be perfectly central to the improvement of standards and access; and the devising of schemes for funding activities to achieve these objectives. This current initiative could go the same way as legislative responses to extreme violence against women. Even if there are strong laws, there must be a strong will – a national will - to implement them. There is the stark fact that budgetary pledges for a 1000 – crore Nirbhaya fund to promote initiatives to ensure the safety of women in India have lain unused for a year, with no evidence of action in reality. The vision of the excluded subalterns needs to be recognized. It needs to be central not only in documents but in social life. Well-qualified educationalists and policy makers with energy and the political will from the subaltern and excluded groups, including women, must be given opportunity to apply national commitments to national change. Then there may be equity and equality in Higher education in India. Clearly, one Prof. Thorat is insufficient to bring about the paradigm shift that is required. Will the policy makers and the political class have the courage to do what it takes?

References :

1. Thapar Romila, *The Past Before Us: Historical Traditions of Early North India*, 2013, Permanent Black and Harvard University Press
2. Article in the *New Indian Express* dated 28th July 2013 entitled “The Hindu Rate of Backwardness”
3. Sukhdev Thorat, *Unlearning Undemocratic Values: article in The Hindu*, Dec 26th 2013.

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

4. <http://www.deccanherald.com/content/281839/sc-st-students-enrolment-higher.html>
5. <http://www.countercurrents.org/insight300411.htm>
6. Mani, Braj Ranjan, Introduction, in Knowledge and Power : A Discourse for Transformation, 2013, Manohar Publishers, New Delhi

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

आंबेडकर की दृष्टि में स्त्री सशक्तिकरण

डॉ.सुनील दत्त वी. व्यास

अध्यापक सहायक,

श्री महावीर विद्यामंदिर ट्रस्ट, बी.एड. कोलेज. प्रमुखपार्क, पांडेसरा, नवसारी रोड, सुरत

1.1 प्रस्तावना

भारतीय दृष्टिकोण में हमेशा नारी को कुलदेवी समझा जाता है। वैदिककाल में स्त्रियों की स्थिति अच्छी थी। उनको उच्चस्थान प्राप्त था। आश्रम में शिक्षा प्राप्त करती थी। सहशिक्षा का प्रचलन था। बृहद्देवताग्रन्थ में ऋग्वेदस्थ 24 और यजुर्वेद में 5 विदुषियों (कात्यायनी, मैत्रेयी, वाचक्रवी, गार्गी, ब्रह्मवादिनी) का उल्लेख है। ऋग्वेद में नारी विषयक 422 मंत्र हैं। वेदों में नारी को कुलपालक, पत्नी, गृहलक्ष्मी, सबला, सरस्वती, सावित्री इत्यादि नामों से पुकारा जाता था। वैदिककाल में स्त्रियों की स्थिति पुरुषों के समान अच्छी थी। उत्तर वैदिककाल में स्त्रियों की स्थिति ठीक थी परन्तु कुछ परिवर्तन होने लगा था। इस काल में जैनधर्म और बौद्धधर्म ने स्त्री का समर्थन किया था। स्वामी विवेकानंद ने कहा था कि वे ही देश उन्नति कर सकते हैं जहाँ स्त्रियों को उचित स्थान प्राप्त होता है। धीरे-धीरे नारियों की स्वतंत्रता पर अनेक प्रतिबन्ध लगा दिये गये। स्मृतियुग में स्त्रियों के समस्त अधिकारों को समाप्त कर दिया गया। मनुस्मृतिकारने नवम अध्याय के तृतीय श्लोक में स्त्री को परतंत्र बताया है जैसा कि स्पष्ट है-

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

धर्मशास्त्रकाल में समाज और स्त्रियों पर अधिक प्रतिबंध लगा दिये गये। स्त्री शिक्षा पर पाबन्दी लगा दी गयी। कन्या विवाह की आयु घटकर 10-12 वर्ष रह गयी। इस काल में नारी को उपभोग की वस्तु मात्र बना दिया गया। स्त्रियों के पतन का सबसे अधिक जिम्मेदार धर्मशास्त्रकाल रहा था। मध्यकाल के आते-आते स्त्री की दशा दयनीय और समाज में स्थान गौण हो गया। इसी काल में मुसलमानों के आगमन के कारण स्त्रियों की स्थिति और बिगड़ने लगी। ब्रिटीशकाल में हिन्दू स्त्रियों के सुधार के लिए अंग्रेजी सरकार ने कोई उल्लेखनीय कार्य नहीं किया। सन् 1919 तक स्त्रियों को मताधिकार देने का अधिकार पूर्णरूप से प्राप्त नहीं था। महात्मा गांधी ने स्त्री स्वतंत्रता के प्रयास किये।

घोषा गोधा विश्ववारा अपालोपनिषन्तिषत्। ब्रह्मजाया जुहुर्नाम अगस्त्यस्य स्वसादिति॥

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

**इन्द्राणी चेन्द्रमाता च सरमा रोमशोर्वशी। लोपामुद्रा च नद्यश्च यमी नारी च शश्वती॥
श्रीर्लाक्षा सार्वराज्ञी वाक्श्रद्धा मेधा च दक्षिणा। रात्री सूर्या च सावित्री ब्रह्मवादिन्य ईरिताः॥**

ईसा से पूर्व 600 वर्ष से लेकर ईसा के 300 वर्ष बाद का काल उत्तर वैदिककाल कहा जाता है।

+ ईसा के पश्चात् तीसरी शताब्दी से 11 वीं शताब्दी तक का काल।

(-) 11 वीं शताब्दी से लेकर 18 वीं तक का समय मध्यकाल कहा जाता है।

* 18 वीं शताब्दी के अन्तिम वर्षों से लेकर 1947 तक के समय को ब्रिटीशकाल माना जाता है।

आधुनिक काल में स्त्री स्वतंत्रता की आधिकारी नहीं है। पुरुषों ने उसे घर की चहारदिवारी के अन्दर बन्द कर दिया है। आज नारी गर्भ से लेकर समाज तक के सफर में वह असुरक्षित है। बेटी- भ्रूण हत्या, स्त्री-उत्पीडन के समाचार आते ही रहते हैं। महिलाओं के सामने चुनौतियों का पहाड़ खड़ा है। प्राथमिक विद्यालयों में प्रवेश करनेवाली 100 लड़कियों में सिर्फ 30% ही पढाई पूरी कर बाहर निकलती है। आज आधुनिक नारी को पग-पग पर अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष करना पड़ता है। नारी के पिछड़ेपन का मुख्य कारण मनुस्मृति, पुरुषसमाज, हिन्दुसमाज, हिन्दुधर्म, अन्धविश्वास, कट्टरपंथ, अमानवीय प्रथाएँ हैं। ऐसे में महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता है। बदलाव प्रकृति का नियम है नारी परतन्त्रता को देखकर बाबासाहेब ने संविधान में नारी शिक्षा एवं नारियों के लिए विशेष प्रावधान बनाए। जिससे समाज एवं राष्ट्र में नारियों का उत्थान हो सके। वात्सव में देखा जाय तो नारी समूचे राष्ट्र का निर्माण करने का सामर्थ्य रखती है। आंबेडकर का संदेश था **शिक्षित बनो. संगठित रहो संघर्ष करो.** प्रस्तुत संशोधन पत्र में आंबेडकर के स्त्री विषयक विचारों को ध्यान में लिया गया है और विषय का चयन किया गया है।

1.2 समस्या कथन

प्रस्तुत संशोधन में निम्न समस्या को ध्यान में लेकर विषय निश्चित किया गया है-

आंबेडकर की दृष्टि में स्त्री सशक्तिकरण

1.3 संशोधन के हेतु

प्रस्तुत संशोधन निम्न हेतुओं को ध्यान में रखकर किया गया है-

(1) आंबेडकर के जीवन का अध्ययन करना

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

(2) आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचारों का अध्ययन करना.

1.4 संशोधन के प्रश्न

प्रस्तुत संशोधन के प्रश्न निम्न लिखित हैं-

(1) आंबेडकर का जीवन किस प्रकार का रहा है?

(2) आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचार कौन-कौन से हैं?

1.5 संशोधन का व्यापविश्व एवं नमूना

आंबेडकर ने धर्म, जाति, संप्रदाय, छूआछूत, राजनीति, दलित, आर्थिक, राष्ट्र, शिक्षा, कानून, स्त्री समाज, संगठन, मंदिर, धर्मग्रन्थ, न्याय, अन्तराष्ट्रीय संबंधी विचारों को प्रस्तुत किया है जो इस संशोधन का व्यापविश्व है।

प्रस्तुत संशोधन में आंबेडकर के अनेकविध विचारों में से मात्र स्त्री सशक्तिकरण के विचारों को नमूने के रूप में लिया गया है।

1.6 संशोधन पद्धति

प्रस्तुत संशोधन में वर्णनात्मक पद्धति अंतर्गत विषयवस्तु विश्लेषण पद्धति का उपयोग किया गया है। यह संशोधन गुणात्मक प्रकार का है।

1.7 संशोधन में उपकरण

प्रस्तुत संशोधन में उपकरण के रूप में आंबेडकर की पुस्तकों, स्त्री सशक्तिकरण विषयक संशोधन पत्रों एवं आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचारों से संबंधित प्रकाशित लेखों को उपकरण के रूप में अपनाया गया है। इतना ही नहीं इंटरनेट को साधन के रूप में स्वीकार किया गया है।

1.8 संशोधन का पृथक्करण और अर्थघटन

(1) आंबेडकर के जीवन का अध्ययन

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर का जन्म 14 अप्रैल 1891 को महु (मध्यप्रदेश) में हुआ था। एक गरीब परिवार में जन्मलेने के कारण उन्होंने सारा जीवन कष्टमय बिताया। बाबासाहेब आंबेडकर ने भारतीय समाज में व्याप्त जाति व्यवस्था के विरुद्ध संघर्ष किया। इतना ही नहीं सार्वजनिक आंदोलनों द्वारा सार्वजनिक संसाधन समाज के सभी लोगों के लिये खुलवाने, अछूतों को मंदिर प्रवेश, दलितों और शोषितों को सामाजिक समानता का अधिकार दिलाने के लिए अत्यधिक संघर्ष किया।

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

आंबेडकर एक विश्वस्तर के विधिवेत्ता थे साथ ही भारतीय संविधान के मुख्य प्रणेता भी थे। वे महान् बोधिसत्व तथा बाबासाहेब के नाम से आज भी लोक विश्रुत हैं। आंबेडकर ने कानून की उपाधि के साथ विधि, अर्थशास्त्र, राजनीति विज्ञान में अध्ययन एवं अनुसंधान के कारण कोलंबिया विश्व विद्यालय और लंदन स्कूल ओफ इकोनोमिक्स से कई डाक्टरेट की डिग्रियां भी प्राप्त की। आंबेडकर ने एम.ए., पीएच.डी., डी.एससी., एलएल.डी., डी.लिट., बेरिस्टर एट लो. आदि उपाधियां प्राप्त की थी।

आंबेडकर भारत के कानून मंत्री तथा संविधान मसौदा समिति के अध्यक्ष थे। 1990 में भारतरत्न की उपाधि से उन्हें अलंकृत किया गया था। मधुमेह और कमजोर दृष्टि से पीडित होने के कारण वे शारीरिक रूप से अस्वस्थ रहे थे। 6 दिसंबर 1956 को आंबेडकरजी का शरीर पञ्चतत्वों में विलीन हो गया लेकिन वैचारिक दृष्टि से आंबेडकर आज भी हमारे दिलों में प्रस्तुत है।

(2) आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचार

अ. आंबेडकर ने संविधान के द्वारा महिलाओं को सारे अधिकार दे दिए जो स्मृति धर्मशास्त्रों में नकारे गए थे। मनुस्मृति के तृतीय अध्याय के छप्पन वे श्लोक में लिखा है-

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥

वहीं दूसरी ओर पांचवे अध्याय के 155 वें श्लोक में स्त्री का अलग से न यज्ञ, न उपवास, न व्रत का विधान बताया गया है। अर्थात् स्त्रियों को किसी प्रकार की स्वतंत्रता नहीं है। लेकिन स्त्रियों को सशक्त बनाने के लिए आंबेडकर ने सन् 1951 में 'हिन्दू कोड बिल' संसद में पेश किया। डॉ. बाबासाहेब का मानना था कि प्रजातंत्र तब आयेगा जब महिलाओं को पैतृक संपत्ति में समान अधिकार मिलेगा। पुरुषों की तरह महिलाओं की भी उन्नति होगी। 'हिन्दू कोड बिल' 4 खंडों में 1951 में पारित हुआ-

- (1) हिन्दू विवाह अधिनियम 1956
- (2) हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम 1956
- (3) हिन्दू अल्पसंख्यक और संरक्षता अधिनियम 1956
- (4) गोद लेने और रखरखाव अधिनियम 1956

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

इतना ही नहीं आंबेडकर ने हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम की धारा-6 में संशोधन कर स्त्रियों को उनके पिता की पैतृक संपत्ति में पूरा हक प्रदान किया गया। 'हिन्दू कोड बिल' पास कराने के पीछे उनका उद्देश्य स्त्रियों को विवाह विच्छेद का अधिकार, विवाहित व्यक्ति के लिए एकाधिक पत्नी रखने पर प्रतिबंध, विधवा एवं अविवाहित कन्याओं को पैतृक संपत्ति में अधिकार, हिन्दू कानून में अंतरजातीय विवाह को मान्यता देना था। इस बिल को पास कराने पर आंबेडकर इतना जोर इसलिए दे रहे थे कि स्त्रियां जातिवाद का प्रवेश द्वार थी जिस पर ब्राह्मणवाद कब्जा कर रहा था। अंतः ऊंचनीच की भावना कायम रह सकती थी। इस तरह 'हिन्दू कोड बिल' महिलाओं को पारंपरिक बंधनों से मुक्ति दिलाने की और उठाया गया सशक्त कदम था। कानूनशास्त्र की नजर से रामायण का विश्लेषण करते हुए आंबेडकर कहते थे कि 'राम और सीता का मामला मेरे कोर्ट में होता तो मैं राम को आजीवन कारावास की सजा देता'। संसद में हिन्दू कोड पर बोलते हुए डॉ.बाबासाहेबने कहा कि 'भारतीय स्त्रियों की अवनति के कारण बुद्ध नहीं मनु हैं'। इस प्रकार आंबेडकर स्त्री को समस्त बन्धनों से मुक्त रखना चाहते थे। इतना ही नहीं आंबेडकर ने महिलाओं के उत्थान के लिए 27 दिसम्बर 1951 को 'हिन्दू कोड बिल' का प्रस्ताव पास न होने पर मंत्रीमंडल से इस्तीफा देकर सर्वोच्च ऐतिहासिक बलिदान दिया था।

ब. डॉ.आंबेडकर का महिलाओं के प्रति विशेष दृष्टिकोण था जो उनके विचारों से स्पष्ट है। बाबासाहेब ने महिलाओं के उद्धार के क्षेत्र में व्यक्तिगत एवं विधिवत रूप से कार्य किया है। आंबेडकर के नारी विषयक विचार अधोलिखित हैं-

“मैं किसी समुदाय की प्रगति महिलाओं ने जो प्रगति हासिल की है उससे मापता हूँ”।

“जिस समाज में महिलाओं का उद्धार नहीं हो सकता वह समाज निरर्थक है”।

“पति-पत्नी के बीच का संबंध धनिष्ठ मित्रों जैसा होना चाहिए”।

इन विचारों से स्पष्ट है कि आंबेडकर दिनप्रतिदिन महिला की हरदृष्टि से प्रगति के पक्षधर थे। समाज में नारी को उच्चस्थान दिया जाय मात्र घर तक ही सिमित न रखा जाए। विवाह का संबंध मित्र की तरह होना चाहिए जिससे पति=पत्नी अपनी आपसी समस्याओं का समाधान मित्र की तरह कर सके। वर्तमान में

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

आबेडकर के इन विचारो से भारतीय समाज में नारी को उच्च स्थान के साथ बन्धनो से मुक्त रखा जा सकता हैं। और उसकी शैक्षणिक दृष्टि से प्रगति की जा सकती है।

क. बाबासाहेब आंबेडकर ने नारी उत्थान के लिए संवैधानिक प्रावधान बनाए जो निम्न तालीका से स्पष्ट है।

ख. तारीका-१

नारी संवैधानिक प्रावधान तालीका

क्रम	अनुच्छेद	प्रावधान
1	5-3	राज्य में स्त्रियों के लिए विशेष उपबंध
2	6	स्त्रियों को समानता का अधिकार।
3	3	महिलाओं के शोषण के विरुद्ध अधिकार।
4	3-2	सार्वजनिक प्रयोजनो के लिए अनिवार्य सेवा के लिए राज्यबाधित नहीं कर सकता।
5	9-2	लिंग पर आधारित विद्यालय खोले जा सकते है।
6	9-ए	महिलाओं को जीविका के पर्याप्त साधन उपलब्ध होने चाहिए।
7	9-डी	समानकार्य के लिए समान वेतन की व्यवस्था होनी चाहिए।
8	9-ई	महिलाएं इच्छा व शक्ति के अनुसार ही कार्य करे वरना न करें
9	2	महिलाओं को विशेष प्रसूति अधिकार
	4	समान नागरिकता का प्रावधान
	1-ए	महिलाओं के सम्मान विरुद्ध प्रथा का त्याग
	43 (2) 43 डी(2)	आरक्षित स्थानों की कुल संख्या का कम से कम 1/3 स्थान एस.सी. / एस.टी. महिलाओं के लिए संरक्षित है।

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

विधान के 97 वें भाग-9 ख 243 जेड डी (1)	सहकारी समिति में 21 निर्देशक होंगे जिसमें 2 स्थान महिलाओं का होगा।
--	--

आंबेडकर ने 19 जुलाई 1942 को नागपुर में सम्पन्न दलित परिषद में कहा था कि, 'नारी जगत् की जिस अनुपात में तरक्की होगी उसी मापदंड में समाज की भी तरक्की होगी'। बाबासाहेब ने गरीबी रेखा से नीचे जीवनयापन करने वाली स्त्रियों से कहा था-

- (1) आप सफाई में आगे रहना सीखें
- (2) सभी अनैतिक प्रवृत्तियों से मुक्त रहें।
- (3) हिन्दू भावनाओं का त्याग करें।
- (4) विवाह की जल्दी न करें और अधिक संतान पैदा न करें।

आंबेडकर ने सर्व प्रथम राजनीति में प्रवेश करके 1928 में स्त्री मजदूरों को प्रसूति अवकाश देने संबंधी 'मैत्री बेनीफीट बिल' प्रस्तुत किया। तृतीय गोलमेज संमेलन (गोलमेज संमेलन 1930 से 1932 ई. के बीच लंदन में आयोजित हुआ। इस संमेलन का आयोजन तत्कालीन वाइसराय लार्ड इर्विन की 31 अगस्त 1929 ई.की घोषणा के आधार पर हुआ था। इसमें भारत के नये संविधान की रचना के लिए लंदन में गोलमेज संमेलन का प्रस्ताव रखा था। इसके आयोजन का मुख्य कारण साइमन कमीशन के सभी सदस्य अंग्रेज थे अतः हिन्दुओं को असंतोष उत्पन्न हो गया। इसी असंतोष को दूर करने के लिए संमेलन का आयोजन किया गया था) में डॉ.बाबासाहेब के द्वारा उच्चक्षेत्रों में मताधिकार प्रदान कराया गया। और सभी लोग सहमत हो गए। जिन्हें एक श्वेत पत्र के रूप में ब्रिटीश संसद के दोनों सदनों की संयुक्त प्रवर समिति के सम्मुख रखा गया। यही श्वेत पत्र आगे चलकर 1933 ई. के 'गवर्नमेंट ऑफ इंडिया एक्ट' (भारतीय शासन विधान) का आधार बना। इस तरह नारियों के लिए बाबासाहेब ने कानूनी तौर पर प्रावधान बना दिये जिससे नारी शक्ति मुक्त रहकर अपना विकास स्वयं कर सके।

1.9 निष्कर्ष

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि डॉ.आंबेडकर ने महिलाओं की समस्त समस्याओं का सिंहावलोकन कर उनकी स्थिति को सुधारने हेतु जो कदम उठाएँ गए उनके द्वारा आज भारतीय समाज की सभी वर्ग की

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

महिलाएँ सम्मान से अपना जीवन निर्वाह कर रही है और हर क्षेत्र में प्रगति के पथ पर आगे बढ़ रही है। इतना ही नहीं पारिवारिक जिम्मेदारियों को निर्वाह करती हुई अपनी संतानों को शिक्षित कर रही है और प्रत्येक व्यावसायिक क्षेत्र में जुड़कर अपने आप को आर्थिक रूप से सबल बना रही है। पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर जीवन पथ पर अग्रसर हो रही है।

संदर्भग्रन्थानुक्रमणिका

1. सिंह. तेज, *आंबेडकरवादि विचारधारा और समाज*, स्वराज प्रकाशन, दिल्ली. प्रथम संस्करण (2008)।
2. बनौधा. चंद्रराम, *डॉ. आंबेडकर का जीवन संघर्ष*, आनंद साहित्य भवन, द्वितीय संस्करण (2000)।
3. जे.सी. अग्रवाल, *भारत में नारी शिक्षा*, प्रभात प्रकाशन, ISBN 978-81-85828-77-0 (1 जनवरी 2009)।
- 4.. शौनक. *बृहद्देवता*, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, (1990)।
5. वर्मा. रामचंद्र, *मनुस्मृति*, विद्या विहार, नई दिल्ली, (2005)।
6. <http://accessofjustics.blogspot.in/2013/08/0-0.html>
7. <http://m.authorstream.com>swekchha-2126765-16/04/2014>
8. <http://samaybuddha.wordpress.com>
9. <http://m.prabhatkabar.com>
10. <http://yugmanas.com>
11. <http://uichaarsankalan.wordpress.com>
12. Hindi.speakingtree.in>blog> ऋग्वेद-subhashbudawanwala

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીના માનવ અધિકાર વિશેના વિચારોનો પડઘો પાડતી વાર્તા 'રઢ'

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

અમદાવાદ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીએ દલિત સમાજ પર થતાં સદીઓ જૂના અન્યાયની વિરુદ્ધ જે બંડ પોકાર્યો છે, તેના પડઘા આજે દલિત સમાજના સાહિત્યમાં બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે. સાહિત્ય એક કલા છે, આપણે સૌ તે જાણીએ છીએ; પરંતુ, કલાના સૌન્દર્યને ખૂબ જ સ્વાભાવિકતાથી ગૂંથી વાસ્તવિકતાની ભોંય પર પોતાની વ્યથાને રજૂ કરવી, વાચક વર્ગને સરળતાથી સમજાય અને સમાજની સદીઓ જૂની માનસિકતા પરથી પડેો ખેંચાય જાય તેવી વાર્તા 'રઢ' એ ગુજરાતી સાહિત્યકાર મોહન પરમારની ઉત્કૃષ્ટ વાર્તાઓમાંની એક છે.

માનવીને થતાં અન્યાય, શોષણ અને તેમની સાથેનું અમાનુષી વર્તન એ માનવ અધિકાર માટે પડકારરૂપ છે. અદલિત સમાજ દ્વારા દલિતોનું થયેલું અપમાન સદીઓ સુધી સામાન્ય ઘટના તરીકે સ્વીકારાય છે; પરંતુ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીના અને અન્ય દલિત મહામાનવોના અથાગ અને નિસ્વાર્થ પ્રયત્નોના પરિપાકરૂપે આજે તેઓ માનવ અધિકારનો હિસ્સો બન્યાં છે. આ વાર્તામાં પણ અદલિત પાત્ર દ્વારા દલિતનું અપમાન કરવાનો ઇરાદો આખરે દલિત દ્વારા અદલિતની થયેલી માનહાની વેરભાવનાનું રૂપ ધારણ કરે છે.

આ વાર્તામાં કથક પોતે 'રણવીર' ઘટનાનો સાક્ષી બની રહે છે, એ ફક્ત મૂક સાક્ષી નથી; પણ પોતાના જુદાં જુદાં નિરીક્ષણો પણ કરે છે અને પોતાનું સાક્ષીકથન પણ આપે છે. તો પણ એમ કહી શકાય કે, અદૃશ્ય રૂપે જેઠો મેઘવાળ આખી વાર્તાનાં મહત્વનાં પાત્ર તરીકે છવાય જાય છે.

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

આ વાર્તાનું વિષયવસ્તુ જોઈએ તો, દશેરાના દિવસે ઘોડાની હરિફાઈ ગામમાં દર વર્ષે થતી હોય છે, તેમાં દર વર્ષે જશુભા, જે દરબાર અને ગામના સરપંચ છે, તેનો જ ઘોડો જીતતો હોય છે. આ વર્ષે પણ દશેરાના દિવસે ગામમાં ઘોડાની હરિફાઈ થાય છે, જેઠા મેઘવાળનો ઘોડો અને તેના જોમ-જુસ્સાને કારણે તે જશુભાના ઘોડાથી આગળ નીકળે છે, તેને રણવીર અને મગનો કોળી જે જશુભાના ખાસ માણસો છે, એ લોકો ચેતવે છે, કે જશુભાના ઘોડાને જીતવા દે. આ વાત જોડો મેઘવાળ ગણકારતો નથી અને ઘોડોની હરિફાઈ તે જીતી જાય છે. આ હાર પછી દશેરાના દિવસે તો જશુભા કંઈ જ વિરોધ કરતા નથી કે ઠપકો આપતા નથી; પરંતુ, ત્રણ દિવસ પછી જશુભા ગામના ચોરે જેઠાને બોલાવે છે, અને કહે છે ‘તને બહુ ચરબી ચડી છે નહીં!’ એમ કહે છે. જેઠા આ વાતનો નમ્રતાથી ઇન્કાર કરે છે ત્યારે ‘તું હમણાંથી વેઠ પણ કરવાની ના પાડે છે’ - એમ કહી ચાબૂકથી ઢોર માર મારે છે. જેઠાને મારીમારીને અધમૂઓ કરે છે ત્યારે મેઘવાળ વાસમાંથી બે-ચાર ઘરડા માણસો જશુભા(બાપુ)ની માફી માંગે જેઠાને ત્યાંથી છોડાવી જાય છે.

આ ઘડનાના ત્રણ દિવસ પછી જશુભા અને રણવીર અગત્યનું કામ પતાવી માણપરાથી ગામમાં પાછા ફરતા હતા ત્યારે રસ્તામાં જેઠો રાચણના ઝાડની નીચે તેમની વાટ જોતો હતો, ખૂબ ગુસ્સામાં હતો અને હાથમાં બાવળનું વાંકુંચૂકું લાકડું લઈને ઊભો હતો. રણવીર તેના સ્વરૂપને જોઈ ડરતો હતો પણ બાપુ(જશુભા) જેઠાને હાક મારે છે કે,

‘આંહી કેમ ઊભો છે, લ્યા !’

‘જખ મારવા’

‘ચોરા વચ્ચે ઝૂડેલો તે ભૂલી ગયો’

‘નથી ભૂલ્યો એટલે તો આવ્યો છું’

એટલું બોલી જેઠો જશુભા પર લાકડાનો પ્રહાર કરે છે. આ જંગલમાં લાગ જોઈને જેઠો જશુભા પર તૂટી પડી સખત માર મારે છે. આ માર મારતી વખતે જેઠાએ ઘોડા(ટટ્ટ)ના માથા પર પણ ઘા કર્યો જેથી ‘ઘોડું ખરા સમયે રઢ લઈને બેઠું હતું’ એમ કહી રણવીર તેના ભડકેલા ટટ્ટને પકડવા દોડ્યો અને બાપુને બચાવી ન શક્યો; છતાં ઘોડાને શાંત કરી હું ખુલ્લી તલવાર લઈ

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

બાપુ પડખે દોડ્યો ત્યાં બને જોઈ જેઠાએ એક છેલ્લો ફટકો જશુભાના માથા પર ઝીંક્યો ને ત્યાંથી વનની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. આ દરમિયાન પણ જશુભા અને રણવીરને એક જ અફસોસ સતાવે છે,

‘મેઘવાળ થઈને જશુભાને મારી ગયો !’

આ અપમાન જશુભાના ગળે ઉતરે એમ ન હતું. એક હરિજન થઈને દરબારને મારે તે લાંછન લઈને ફરતા જશુભાની વેરવૃત્તિ પ્રબળ બનતી જતી હતી, આ દરેકનો રણવીર સાક્ષી છે. જશુભા જેઠાને શોધતા ફરે છે, પણ જેઠાનો કોઈ પત્તો મળતો નથી. એક દિવસ રણવીર સમાચાર લાવે છે કે જેઠો જંગલ બાજુ દેખાયો છે. જશુભા બંદૂક લઈને મગના અને રણવીર સાથે જંગલમાં પહોંચી જાય છે. જંગલમાં ખૂબ આગળ શોધખોળ કર્યા પછી માચડા પરથી જેઠો દેખાય છે. હથિયાર લઈ જશુભા પોતાની રઢને શરણે થઈને જેઠાને મારવા માટે આગળ વધે છે ત્યાં તો ચિત્તો જેઠાને મારી નાખે છે. તે વર્ણન જોઈએ તો,

‘ચિત્તો જેઠાને ઝાડીમાંથી ખેંચી રહ્યો હતો. જેઠો લોહીલુહાણ હતો. જશુભાના ચહેરા પર કડપ વધ્યો. ફરર ફરર થતી મૂછો ટટ્ટાર થઈ, ને એમણે બંદૂક તાકી...મારા(રણવીર) આશ્ચર્ય વચ્ચે એમણે(જશુભા) ચિત્તાનું નિશાન લઈને ગોળીબાર કર્યો. ચિત્તાને ગોળી વાગી હતી. હવામાં ચીસ પડઘાઈ ઊઠી, ને જેઠાને છોડીને ચિત્તો ઝાડીમાં નાહો...જશુભા ધીમે પગલે નીચે ઊતર્યા,...જેઠાનો આખો દેહ ચૂંથાઈ ગયો હતો. મેં નીચા નમીને જોયું તો જેઠો મરણ-શરણ થઈ ગયો હતો...’(પૃ.૧૪૦)

આ ઘટના જોતા મગનો કે રણવીર તો આનંદમાં આવે છે પણ જશુભા ગુસ્સે થાય છે. રણવીર કહે છે,

‘એ એકદમ નારાજ હતા. જાણે સનેપાત થયો હોય તેમ પગ પછાડતા હતા. મોં પર દેખાતા કડપની જગ્યાએ અહમ ગૂંચળું વાળીને પડ્યો હતો. જે તરફ ચિત્તો ગયેલો તે તરફ જોઈને એ

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

ધૂરક્રિયાં કરતાં હતાં. મેં જેઠાના દેહ પર નજર કરી. ઠેર ઠેર ચિત્તના પંજાનાં નિશાન તરવરતાં હતાં. જશુભાની નજર તે તરફ ગઈ અને એમણે નિસાસો નાંખ્યો’...(પૃ.૧૪૧)

આ પછી જશુભા રણવીરને પૂછ્યું :

‘એની આંખોમાં તને મોતની બીક દેખાય છે; સહેજ પણ મોતની ભીખ માંગતો હોય તેવું તેનાં મોં પર દેખાય તો મને જલદી કહેજે...’(પૃ.૧૪૧)

રણવીરે જશુભાના કહ્યા મુજબ નિરીક્ષણ કરીને ‘એવું તો કશું દેખાતું નથી...’,એમ કહ્યું કે તરત જ મોં પર ભયંકર ગુસ્સો લાવીને એમણે મારા હાથમાંથી કુહાડી આંચકી લીધી. એમના મોં પર ગૂંચળું વળીને પડેલા અહમના ઘેર બનતા જતા વળમાં મને જશુભાની હાર દેખાઈ...હું વધુ વિચારું તે પહેલાં તો કુહાડી લઈને થોડા ખસ્યા ને પછી એમણે ત્રાડ પાડી,

‘મારી નાખું....કાપી નાખું...એમ બબડતા એમના મૌની રીતરસમ જોતાં મને લાગ્યું કે જેઠાના ચૂંથાયેલા દેહને જશુભા હમણાં કુહાડી વડે પીંખી નાખશે. ઊંચી થયેલી કુહાડી જેઠાના દેહ પર પડવાને બદલે જ્યાં ચિત્તાનાં પગલાં પડેલાં તેના પર પડી...થૂંકતા, થૂંકતા, શરીરમાં હતું એટલું જોર કરી એમણે ચિત્તાના પગલાં પર કુહાડીના ઘા ઉપર ઘા કરવા માંડ્યા...એકધારા...’(પૃ.૧૪૧, ૧૪૨)

જશુભા ગામના સરપંચ છે. ચારેકોર એમની હાક વાગે છે. જશુભા દરબાર(બાપુ) છે, અદલિત છે, અને એમને ઘોડાની હરિકાઈમાં એક મેઘવાળ હરાવે તેમજ મૂઢ માર મારે તે જશુભાથી કોઈ કાળે સહન થાય એમ નથી. જેઠાને ખતમ કરવાની રઢ લઈને જશુભા બેઠા છે, તે માટે ચારેકોર જેઠાને શોધવા માટે ધમપછાડા કરે છે. જેઠાએ પોતાને ઝૂડેલા તે અપમાનનો બદલો જેઠાને મારીને જશુભાએ લેવો હતો. તેની નસેનસમાં આ બદલાની આગ હતી, તેને પીંખી નાખવો હતો, તે દયાની ભીખ માંગે તેવું કરવાની બાપુની ઈચ્છા હતી અને તે જ સમયે

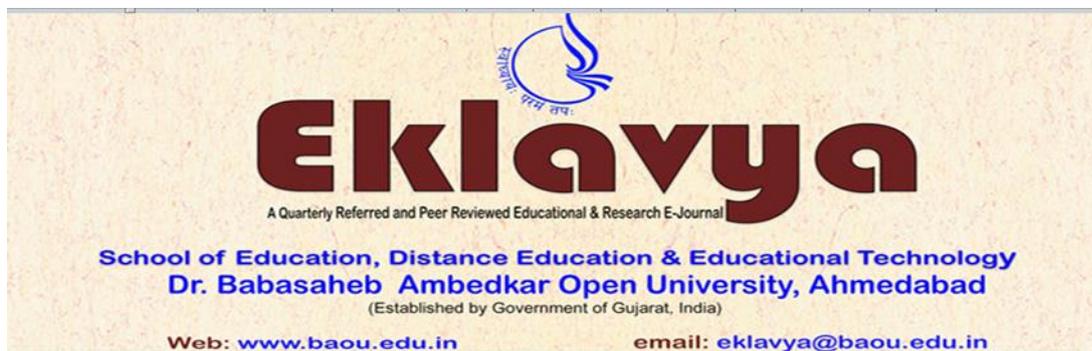

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

ચિત્તાએ બધી બાજુ બગાડી દીધી, ખેલ ખતમ કરી દીધો, તે બનાવ કોઈ કાળે જશુભાથી સહન થઈ શકે એમ નથી કારણ કે, તેણે તો પોતાના અહમને 'રઢ' દ્વારા સંતોષવો હતો એટલે જ તો જેઠાના શબ પર ઘા કરવાના બદલે જશુભા ચિત્તા પર ક્રોધે ભરાય તે તેના પગલાંના નિશાન પર ઘા કર્યો જાય છે.

આ જે માનસિકતા અને તેના પ્રત્યાઘાતો ઘટનામાં જોવા મળે છે એ ખૂબ જ કલાત્મકતાથી વાર્તા લેખક સમાજની રીતિ-પરંપરા અને માનવના અધિકારના હનન સાથે જોડી આપે છે. વાર્તા લેખકને આ ઘટના કે પ્રસંગ દ્વારા આખા સમાજના સદીઓ જૂના અહમ પર ઘા કર્યા છે. દલિત સમાજને દબાવી રાખવાની વૃત્તિના પાયામાં આ 'રઢ' રહેલી છે તેને ઉજાગર કરવાનો પ્રત્યન અહીં કર્યો છે.

જેઠાનું સરપંચ અને બાપુ સામે ઘોડાની હરિફાઈ જીતવું એ માનવ અધિકાર છે, આ ઘટનાને મનમાં રાખી વેઠની બાબતનો આશરો લઈ ચોર વચ્ચે જેઠાને મૂઢમાર મારવો, તેના ચહેરા પર ભય જોવાની ઈચ્છા સેવવી એ માનવ અધિકારનું હનન છે. અહીં કોઈપણ માનવીને હરિફાઈમાં ભાગ લેવાનો, જીતવાનો અને વેઠ કરવી કે ન કરવી તેનો અધિકાર દુનિયાના કાયદા પ્રમાણે મળેલો છે; પણ, હજુ પણ ક્યાંક ક્યાંક અમુક સમાજની પરંપરાગત 'રઢ'ને લીધે સંપૂર્ણ પણે આપણે માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરી શક્યા નથી, તેના તરફ દૃષ્ટિ જાય અને માનવસમાજની માનસિકતામાં સમરસતાનો ભાવ જન્મે તેવી ભાવના સાથે આ વાર્તાને મૂલવવી જોઈએ, તો તે સાહિત્ય અને માનવ સમાજની સફળતા હશે.

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

DR. B.R. AMBEDKAR'S PHILOSOPHY ON EDUCATION

Dr. JAGDISHBHAI R. MAHIDA

Associate Professor

S.U.G. College of Education

Vasna, Ahmedabad

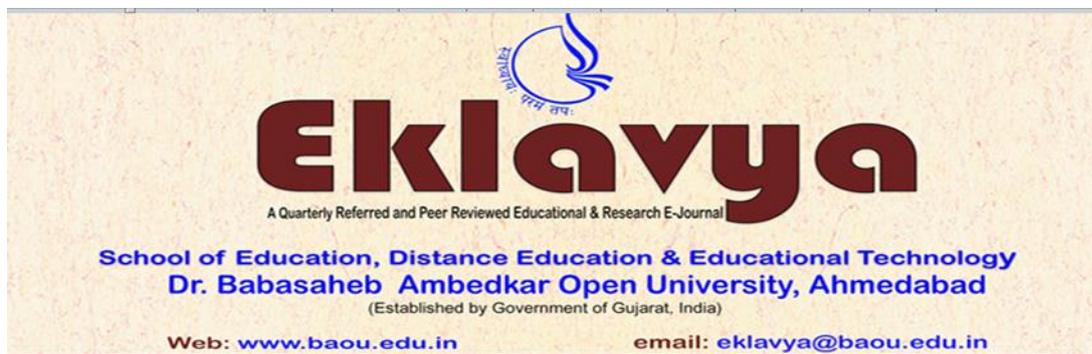
INTRODUCTION:

Dr. B.R. Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 20th century in the world. Ambedkar is one of the greatest personalities of 20th century India. Dr. Ambedkar was a distinguished scholar, social reformer, political thinker, parliamentarian and a constitutionalist of high order.

Ambedkar negated the external intervention in space of education (globalization and education), and directed towards a socialist model of education according to Buddhist ideology. This also examines the relevance of his philosophy of education with the movements of liberation of depressed classes, which are in turn based on education. The educated can assert their rights and be motivated for development. This paper will study Ambedkar's an Eminent Educationist in regards to other Indian educational philosophers where Ambedkar has disappeared from such discourse. His vision and ideas on education necessitate a study of Ambedkar while seeking to amplify the ignored voices through education.

EQUAL OPPORTUNITY FOR ALL:

Ambedkar, who developed an almost doctrinal belief in the efficacious and transformatory character of education, held that education must be available to all, irrespective of caste or status. "Education is something which ought to be brought within the reach of everyone." He examined the education policy of the British in India and found that Education in India had always remained restricted to the members of the upper stratum of society. Ambedkar's important contribution to the education sector was his belief that 'Education is something, which ought to be brought within the reach of every one'. He urged this plea because he felt that, "we are arriving at a stage when the lower orders of society are just getting into the high schools, middle schools and colleges, and the policy of this department therefore ought to be to make higher education as cheap to the lower classes as it can possibly be made."

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

Ambedkar was against the great disparity in the advancement in education of the different classes in India. He quoted statistics from the report of Education and Hunter Commission to point out that depressed classes are the worst sufferers in education sector in proportion to their population. Stressed that depressed classes should be treated as minority and similar benefits should also be extended to them as Muslims were earlier given in education sector.

He also suggested other pragmatic ways to promote literacy among the depressed classes during the Legislative debate, “The second thing that I wish to say about the depressed classes is that I find a certain sum has been set aside in the budget for scholarships for the backward communities.”

During the discussion, Ambedkar also developed logical argument in favour of equality of opportunity to be provided to all the vulnerable communities in the society which can be further developed in the context of different controversies raised on the issue of reservations after independence. “I must here emphasize that this country is composed of different communities. All these communities are unequal in their status and progress. If they are to be brought to the level of equality then the only remedy is to adopt the principle of inequality and to give favored treatment to those who are below the level. There are some I know who object to this and adhere to the principle of equality of treatment. But I say Government has done well in applying this principle to the Mohammedans. For I honestly believe that equality of treatment to people who are unequal is simply another name for indifferentism and neglect. My only complaint is that Government has not yet thought fit to apply this principle to the backward classes.”

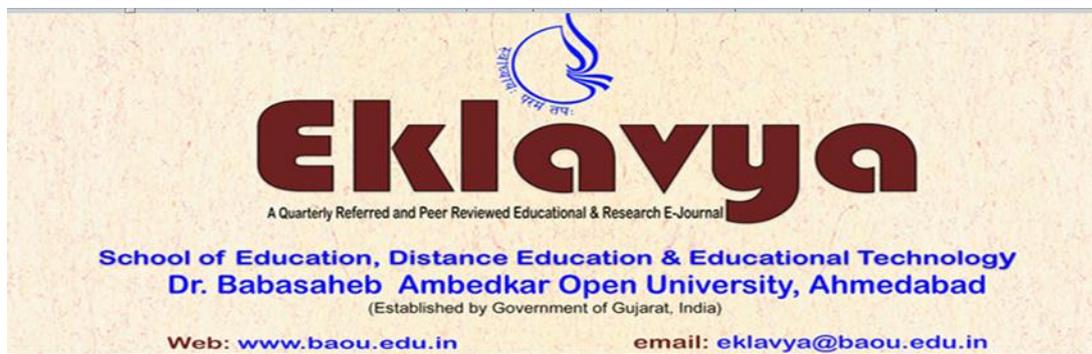
PRIMARY EDUCATION FOR ALL

“The object of primary education is to see that every child that enters the portals of a primary school does leave it only at a stage when it becomes literate and continues to be literate throughout the rest of his life.”

-B.R. Ambedkar

PRIMARY EDUCATION:

Visualizing the importance of education in the modernization of the country, Dr. Ambedkar stressed on rapid growth of education for the masses. Speaking on the Education Bill in the Bombay Legislative Council in March 1927, he drew the attention of the House towards the slow progress made in the sphere of education. He said that the report issued by the then

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

Government of India on the progress of education made a very sad reading. It predicted that if the progress of education went on at the rate at which it was going, it would take 40 years for boys and 300 years for girls of school-going age to be brought under education. - Dr. Ambedkar considered education to be essential for all men and women irrespective of their social and economic status. All men and women must get at least the minimum education so that they may know how to read and write. The primary education caters to the minimum essential need of educating the masses.

HIGHER EDUCATION:

Dr. Ambedkar was opposed to the separation of the postgraduate faculties from the undergraduate faculties in Universities. He wanted that the undergraduate faculty and the postgraduate faculty should work in an integrated fashion. In fact, higher education comprises both teaching and research. While the teaching work predominates at the undergraduate level, research predominates at the advanced stage. If both the faculties run together in a University, the students at the undergraduate level may get the opportunity to attend the lectures of the senior and distinguished professors. The senior teachers may also get the opportunity to select the best students and train them properly from the very beginning.

In the realm of higher education, Dr. Ambedkar was in favour of giving teachers necessary freedom to frame their own syllabi and assess the performance of their students. He was opposed to prescribing and following a rigidly structured syllabus. In his view, the University may give broad outlines of the courses to be taught and the teacher should be given freedom to teach what he thinks necessary in the light of those guidelines. According to him, the teachers of the University ought, under proper safeguards, to have complete control over the education and examination of the students. He gave emphasis on promoting education and research in Universities rather than converting them into examination-conducting and degree distributing bodies. Dr. Ambedkar said that the aim and function of the University education should be to ensure that the teaching done there is suited to adults; that it is scientific, detached and impartial in character; that it aims not so much at filling the mind of the student with facts or theories as at calling forth his own individuality and stimulating him to mental effort; that it enables him to critically study the leading authorities with perhaps occasional reference to first-hand sources of information; and that it implants in his mind a standard of thoroughness and inculcates in him a sense of value for reaching at the truth.

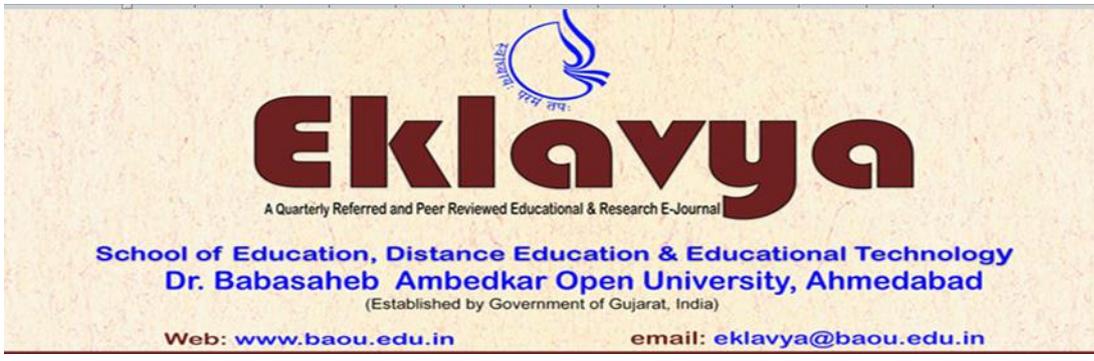
CONCLUSION

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

.Ambedkar had a deep relation with education and his writings show expertise and in-depth analysis of the subject. The great leader has been restricted to the narrow position of being just a Dalit emancipator. His contributions towards education and his vision towards it should be traced and nurtured. Ambedkar realized education to be a priority for the society and for growth of individuals with character. . Ambedkar also saw education as something that can create radical changes in an oppressed society and create avenues for change which are equal for all. Ambedkar thoughts resonate with the current academic discourse and hence make him relevant, to bring in a perspective which has been missing. The perspective which is generated through struggled learning. That learning needs to be recognized and captured in textbooks, cutting across boundaries. The policy of the Government of universalization of elementary education focusing particularly on marginalized groups, poorer sections and the girl child, enhancing Enrollment in secondary education as well as its commitment to expand education facilities will empower and equip youth to face the future with hope and confidence. There are several challenges to cherish Ambedkar' vision of universal education. There is need to frame such policies starting from the primary stage to the higher stage that help to realize the vision of Ambedkar.

REFERENCE

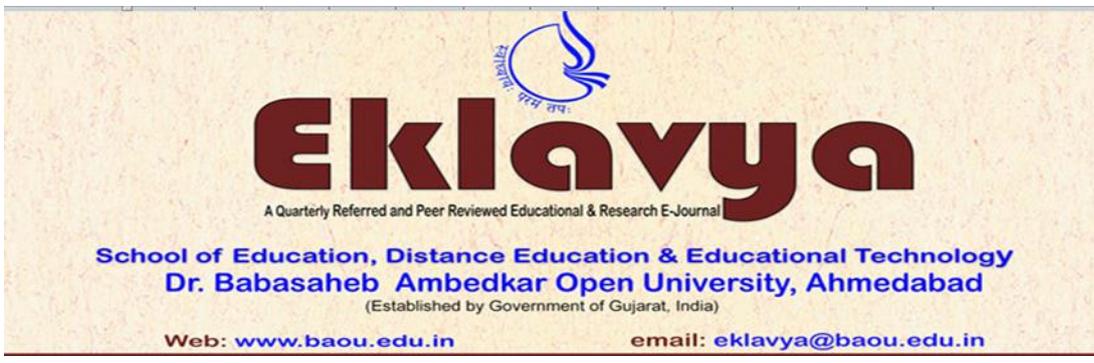
૧. Chalam, K.S. (2008), Modernization and Dalit Education, Rawat Publications, New Delhi
2. Dr. B.R. AMBEDKAR, The Man and His' Message a Commemorative Volume Prentice hall of India private ltd.new Delhi.
3. <http://www.ambedkar.org/Babasaheb/Babasaheb.htm>
4. Khabde, Dinkar (1989), Dr. Ambedkar and Western Thinkers, SugavaPrakasha, Pune.
૫. Omvedt, Gail (2003). Buddhism in india: challenging Brahmanism and caste. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. pp. 261 - 262. ISBN 0761996648. 2003.
૬. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૦૪ ડૉ. આંબેડકર સાયમન કમિશન સાથે (૧૯૮૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૭. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૦૫ ડૉ. આંબેડકર ગોળમેજી પરિષદમાં (૧૯૮૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

૮. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૧૦ , અસ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યતા, સામાજિક - રાજકીય - ધાર્મિક (૧૯૯૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૯. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૧૯ ડૉ. આંબેડકર ગર્વનર જનરલની કારોબારી સમિતિમાં(૧૯૪૨ થી ૧૯૪૬ અનુસૂચિત જાતિની સમસ્યાઓ - સત્તાની ફેરબદલી: અગત્યના પુત્રવ્યવહાર)(૧૯૯૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૧૦. નટવર ગોહેલ વિરલ વિભૂતિ ડૉ. આંબેડકર: શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ – ૧

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરજીનો પુસ્તક પ્રેમ

ડૉ.મીના આઈ. રાજપૂત

આસી.પ્રોફેસર(શિક્ષણ શાસ્ત્ર),

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય,અમદાવાદ.

meena.rajput@baou.edu.in

“પુસ્તક એ જીવનનો અમૂલ્ય વારસો છે

પુસ્તક વાચન એ શિક્ષણનું પ્રથમ પગથિયું છે”

બાબાસાહેબ કોણ હતા? તેમને ઓળખવા માટે અનેકવિધ પાસાઓ છે તમે તેઓને પ્રોફેસર,બેરિસ્ટર,લેખક,પુસ્તકપ્રેમી,પત્રકાર,અર્થશાસ્ત્રી,એકાઉન્ટન્ટ જનરલ, મીલીટરીસેક્રેટરી,સર્જક, ડૉક્ટર ઓફ લો,બંધારણવિદ્ધ ,રાષ્ટ્રનેતા ,મજૂર નેતા,હરીજન નેતા,દલિતોના તારણહાર સર્વેના સહાયક એવા ઇન્દ્ર ધનુષના રંગે રંગાયેલ હતા તદઉપરાંત સાચા મનુષ્યનો રંગ ઉભરીને પ્રગટ થયો હતો જીવનમાં મહત્વના બે શોખ હતા એક પુસ્તક અને બીજો શોખ વસ્ત્રોનો જીવનમાં ચારીત્ર્યનું મૂલ્ય વિદ્યાના મૂલ્ય કરતા ધણું વધારે છે એટલે ચારીત્ર્ય અને શિક્ષણ જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાને રાખનાર મનુષ્ય હમેશા મૂલ્યવાન સાબિત થાય છે આ બન્ને ગુણો બાબાસાહેબના જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાને હતા.

બાબાસાહેબ જ્યારે શાળામાં હતા ત્યારથી જ પુસ્તકો પ્રત્યે પ્રેમ અને લગાવ હતો તેઓ શાળામાં વહેલા પહોંચે ત્યારે અને રીશેષ સમયમાં એક ખૂણામાં બેસીને પુસ્તક વાચતા જ્યારે

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

બીજા વિદ્યાર્થીઓ તોફાન-મસ્તીમાં પોતાની સમય વિતાવતા વાચનની ટેવના લીધે તેઓની બુદ્ધિ ધારદાર બનવા લાગી વર્ગમાં શિક્ષક દ્વારા પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નોના જવાબ ફટાફટ આપતા દરેક વિષયના પાઠો કંઠસ્થ કરી નાખતા તેથી દરેક વિષયમાં પારંગત થઈ ગયા હતા ચપલ,કુશાગ્ર બુદ્ધિથી અને તેમની આગવી પ્રતિભા જોઈને શાળાના ધણા શિક્ષકો અંજાઈ ગયા હતા.

બાબાસાહેબના આગળ અભ્યાસ માટે સુબેદાર રામજીએ પોતાના પુત્રોને મુંબઈની શાળામાં દાખલ કરાવી દીધા તેઓએ ભણવામાં ખાસી પ્રગતિ કરી હતી પિતાજી વ્યવસાયે શિક્ષક હતા તેઓના માર્ગદર્શનથી તેઓએ હાર્વર્ડ “ઈંગ્લીશ રીડર” અને તરખડકર રચિત ભાષાંતરના ત્રણ પુસ્તકોનું ગહન વાચન પૂર્ણ કર્યું હતું પિતાની ભાષાંતરની આગવી પદ્ધતિને કારણે તેઓનું શબ્દભંડોળ વિશાળ બન્યું હતું પરીણામે વાચન અને લેખનના લીધે તેઓને પ્રથમ પંક્તિના લેખક બનવામાં ઉપયોગી નીવડ્યું લોકમાન્ય તિલક અને સાવરકરની જેમ યુવાનીમાં બાબાસાહેબની પુસ્તક વાચવાની ભૂખ જાગી આ પુસ્તકો વાચવાની ભૂખ નિર્બંધ રીતે વધતી જતી હતી ભણતરના પુસ્તકો વાચવા કરતા બહારના પુસ્તકો વાંચવામાં વધારે રસ હતો વિશાળ વાચન ,ઊંડું જ્ઞાન અને ઈતિહાસ સમજવાની દ્રષ્ટિ દ્વારા જીવનનો યોગ્ય માર્ગ ચીધ્યો હતો તેઓએ જ્ઞાનના પાયા પર ભાવી ઈમારત ચણી હતી અત્યંત ટાંચા સાધનો,ઓછી આવક અને ઓછી ઓળખાણ હોવા છતાં પુસ્તક વાચન શોખને લીધે તેમના પિતાજી પુસ્તકો ખરીદીને આપવામાં ક્યારેય પાછીપાની કરી નહોતી ધરમાં ધરેણાં ગીરવે મુકીને પણ પુસ્તકો લાવી

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

આપતા એકવાર પોતાની દીકરીના ધરેણાં ગીરવે મુકીને પુસ્તકો ખરીદીને બાબાસાહેબને આપેલા તેઓની અંતરની ઈચ્છા હતી કે પોતાનો પુત્ર ભણી ગણીને વિદ્વાન, બુદ્ધિશાળી બને મુંબઈની એલિફન્ટન સ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો ત્યારે પુસ્તક વાચનના શોખની દિશા ખુલી શાળા અને લાયબ્રેરીમાં પુસ્તકોનો ઢગલો મળ્યો તેમજ પ્રોફેસર મુલરે પોતાની અંગત લાયબ્રેરીમાં પુસ્તકો વાચવાની વ્યવસ્થા કરી આપી જેમાં અમુલ્ય પુસ્તકોના ખજાનાનો સંગ્રહ હતો પરિણામે તેમની વિદ્વત્તા અને વ્યક્તિત્વ વિકાસને વેગ મળ્યો અનેક પુસ્તકોના વાચનથી વિશ્વ સાહિત્યનો પરિચય થયો બાબાસાહેબ જ્ઞાનના સાગરમાં જીવનના અંત સુધી તેમાં ડૂબેલા જ રહ્યા.

મુંબઈ એક જ ઓરડામાં બાબાસાહેબ અને સસ્નાડેકર રહેતા હતા તેઓએ બાબાસાહેબને રાતોની રાતો વાચન કરતા જોતા ત્યારે તેમને કહેતા કે હવે તો આરામ કરો રાત ઘણી વીતી ગઈ છે ત્યારે બાબાસાહેબ કહેતા કે મારી પાસે અન્ન માટે પૈસા નથી અને સુવા માટે સમય નથી જીવન થોડું અને વિદ્યા ઝાઝી લેવાની છે લોઢાના ચણા ચાવીને પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા માટે રાતદિવસ એક કરીને જ્ઞાનની ઉપાસના કરતા હતા રાત્રીને દિવસમાં પલટાવવાની કોશિશ કરતા હતા આનાથી વધારે જ્ઞાન યજ્ઞ બીજો કયો હોઈ શકે ? સમાજ સુધારક શ્રી એસ. કે. બોલેના પ્રમુખપદે મુંબઈમાં બાબાસાહેબના સન્માન માટે એક સભાનું આયોજન કર્યું આ સભામાં વિલ્સન હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ પણ હાજર હતા ત્યારબાદ તેઓની મુલાકાત એક બગીચામાં થઈ બન્ને ત્યાં વાચવા આવતાં હતા. બાબાસાહેબની વાચન પ્રત્યેની નિષ્ઠાથી તે

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

ભૂખ પ્રભાવિત થયા મહારાષ્ટ્રના પસિદ્ધ નાટ્યકારશ્રી રામગણેશ ગડકરીએ લખેલા નાટકો મગાવી વાચન કરતા હતા “એક કુર્લા કૃત વિકાર્ડોના” ગ્રંથો જે દુર્લભ હતા તે મેળવવા માટે મુંબઈની જૂની પુસ્તકોની દુકાનમાં ઉપલબ્ધ હતા તેની જાણકારી મેળવીને તેને મેળવવા યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી તે મેળવવા માટે શીવતરકરને પત્ર દ્વારા જાણ કરી ગ્રંથો વાચવાની અને ખરીદવાની ભૂખ બાબાસાહેબમાં વધતી જ ગઈ કુરસદના સમયે તેઓ જુના ગ્રંથોની દુકાનમાં જતા અને વાચનની ભૂખ આગળ પેટની ભૂખને તેઓએ ક્યારેય ગણકારી નહોતી પેટે પાટાબાંધીને ગ્રંથો ખરીદવાની ઘેલછા જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી રહી.

જ્યારે લંડન ગયા ત્યારે પુસ્તકો સાથે લઈ ગયા હતા તેને જીવની જેમ સાચવતા અને રસપૂર્વક વાચતા અને વાચ્યા પછી યોગ્ય સ્થાને ગોઠવી દેતા લંડન પહોચ્યા ત્યાં સુધી ઘણા પુસ્તકોનું વાચન કરી દીઘેલ દરિયાઈ માર્ગે જતા મોટાભાગનો સમય પુસ્તકો વાંચવામાં ફાળવેલ સાથે મુસાફરી કરતા લોકો બાબાસાહેબનો પુસ્તક પ્રેમ જોઈને નવાઈ પામતા તેઓ બીજા યુવાનોની જેમ મોજશોખ અને વ્યસનોમાં સમય ન વેડફતા સમયનો સદ્ઉપયોગ અવનવા પુસ્તકો વાંચવામાં વિતાવવાનું પસંદ કરતા પુસ્તકો વાચવાની તેમની શૈલી નિરાળી હતી એક ડાયરી સાથે રાખતા સારી અને મહત્વની બાબતોની નોંધ સ્વરૂપે તેમાં ટપકાવતા તેમાં પણ અતિ જરૂરી બાબતો પર પેન્સિલના ઉપયોગથી તેની નીચે લાઈન કરવાની તેમની ટેવ હતી. લંડનમાં જ્યાં માર્ક્સ, મેઝીન, લેનિન, સાવર જેવા સંશોધકોએ સંશોધન કર્યું છે તેવા લંડન મ્યુઝીયમમાં જતા પોતાની પાસે આર્થિક વ્યવસ્થા ન હોવા છતાં પણ તેઓ પેટે પાટા

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

બાંધીને શક્ય તેટલા ગ્રંથો વેચાતા લઈને વાચવાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરતા પ્રવાસ કે મોજશોખમાં ખર્ચ કરતા નહીં બાબાસાહેબની વાચનની ભૂખ તો એટલી હતી કે તેઓ વાચનાલયમાં પુસ્તકો વાચવા માઈલો ના માઈલો પગે ચાલીને જતા હતા આ તેમનો નિત્યક્રમ બની ગયો હતો તેઓ અપૂરતો ખોરાક આરોગીને વહેલી સવારે મ્યુઝીયમમાં વાચવા જતા પ્રથમ વાચક તરીકે બાબાસાહેબ પ્રવેશ કરતા અપૂરતી આર્થિક સગવડ હોવાથી બપોરના ભોજનમાં સેન્ડવિચના ટુકડા સંતાડીને લાઈબ્રેરીમાં પ્રવેશતા અને બપોરના ભોજનમાં તે લેતા એક દિવસ મ્યુઝીયમના નોકરના જોઈ જવાથી તેણે લાઈબ્રેરીનો નિયમ બતાવ્યો તે દિવસથી તેઓએ બપોરના ભોજનનો ત્યાગ કર્યો ભૂખ્યા પેટે સવારથી સાંજ સુધી વાચન કરતા તેનાથી પૈસાની બચત થઈ અને સમયની કમાણી થતી વાચન દરમિયાન નોંધપોથીમાં ટપકાવેલ નોંધપોથી થી ખિસ્સા ભરાઈ જતા,પરસેવે રેબઝેબ થયેલ ચહેરો અને થાકેલું શરીર હોવા છતાં બાબાસાહેબ લાઈબ્રેરીમાંથી સોથી છેલ્લે બહાર આવતાં ધરે આવ્યા પછી પણ સમય બગડ્યા વગર થોડા સમય માટે હાથ-પગને આરામ આપી રાત્રી ભોજનમાં એક પ્યાલો બોવરીલ અને એક-બે બિસ્કીટ લેતા અને પુનઃ વાચવા બેસી જતા ફરી રાતે દસ વાગે ભૂખ લાગે ત્યારે મિત્રે આપેલ પાપડની ટોપલીમાંથી ચાર પાપડ શેકીને એક કપ દૂધ સાથે પી લેતા અને વહેલી સવાર સુધી વાંચવાનું ચાલુ રાખતા બાબાસાહેબ વાંચવામાં એટલા ઓતપ્રોત થઈ જતા કે બાહ્ય જગત વિસ્મય થઈ જતું

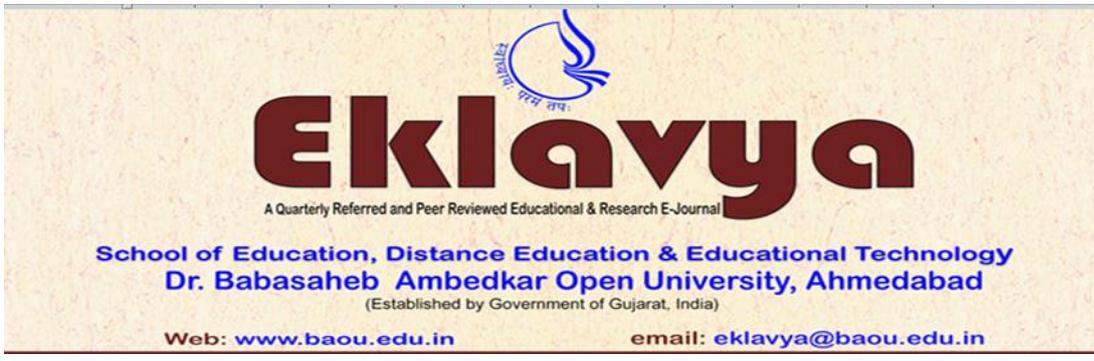
Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

બાબાસાહેબને મળવું એટલે જાણે કોઈ હરતા-ફરતા મ્યુઝીયમ સાથે વાત કરવા સમાન બની રહેતું તેમના મનનો વિશાળ ભંડાર ખોલી નાખતા અને અવનવા વિષયો પર પ્રકાશ નાખતા ભૂતકાળના બનાવોનું પોતાની રીતે સરળ ભાષામાં અર્થઘટન કરીને શ્રોતાઓને સમજ પાડતા તેમના માનસ પર ધારદાર અસરો ઉપજાવતા સમયના સદ્ઉપયોગની બાબતમાં બાબાસાહેબ માટે સમય એટલે જ્ઞાન જ્યારે ઉદ્યોગપતિઓ માટે સમય એટલે પૈસા હતા ગ્રંથોના સાનિધ્યમાં તેઓને સ્વર્ગનું સુખ પ્રાપ્ત થતું બાબાસાહેબનું સપનું ઋષિમુનીઓની જેમ પુસ્તકોના ઘાઢ જંગલમાં પ્રસન્ન શ્રેષ્ઠ જીવન જીવવું તેની શોધમાં સદાય રહેતા હતા તેઓને વાંચેલા ગ્રંથોનો આકાર,રંગ અને તેના પ્રકરણોની સ્મૃતિ કાયમ રહેતી તેમનો ગ્રંથ પ્રેમ પાણીના પ્રવાહની જેમ અખંડ વહેતો રહેતો તેઓએ આશરે બે હજાર ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો હતો વિદેશમાં પણ તેઓએ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો હતો તે ભારત લાવવા માટે પોતાના મિત્રને આપ્યો ભારતમાં આવતાં ઘણા ગ્રંથો ખોવાઈ ગયા અને મોટાભાગના ગ્રંથો જર્જરિત હાલતમાં મળ્યા તેમાંથી કેટલાક વિશ્વના દુર્લભ ગ્રંથો હતા એકવાર પંડિત મદનમોહન માલવ્યાજીએ બાબાસાહેબના ગ્રંથોનો સંગ્રહ રૂપિયા બે લાખમાં ખરીદવાની ઈચ્છા બતાવી બાબાસાહેબે જવાબમાં કહ્યું કે મારા ગ્રંથો મારાથી દૂર જાય એ મારા શરીરમાં પ્રાણ હરવા સમાન છે ગ્રંથોને પ્રાણ સમાન ગણનાર બાબાસાહેબની બીજોઓ પાસેથી વાચવા લાવેલ ગ્રંથો અંગેની વૃત્તિ નિરાળી હતી તેમને વાચવા આપેલ ગ્રંથ પરત મળવાની કોઈ શક્યતા દેખાતી નહોતી પોતાના ગ્રંથાલયમાં કોઈને પણ ગ્રંથને હાથ લગાડવાની છૂટ નહોતી બાબાસાહેબ કહેતા કે જો કોઈ બેલીફ મારા ગ્રંથો પર જપ્તી લઈ આવે

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

અને ગ્રંથોનો સ્પર્સ કરે તો તેને હું ઠાર મારું ગ્રંથો તો મારો શ્વાસ છે તેની સોબત માટે હું મારું સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા માગું છું તેમને ગ્રંથોના આવા લગાવને જોઈ એક રોમન વક્તાએ તેમને મુત્સદ્દી સિસિરો કહ્યા હતા ભારતની સર્વ સંપત્તિ મારા ગ્રંથો સામે તુચ્છ છે એવું એક ઈતિહાસકર ગિબન પણ કહેતા કે મને કોઈ પુસ્તક વાચવા ન મળે તો હું રાજા બનવા પણ તૈયાર નથી બાબાસાહેબ જ્યારે કોઈ ગ્રંથ લખી પૂરો કરતા ત્યારે તેમને અનેરો આનંદ થતો પોતાના વિચારો ગ્રંથસ્થ થયેલા નિહાળી સ્વર્ગીય આનંદનો અનુભવ કરતા પોતાના બુદ્ધિ વૈભવ માંથી વહેતી થયેલ ગ્રંથગંગાને નિહાળી પુત્ર જન્મથી અધિક આનંદ અનુભવતા હતા.

બાબાસાહેબનો એક પરિવાર પુસ્તકોનો રહ્યો છે તેમના જીવનનો અભિન્ન ભાગ પુસ્તકો છે પુસ્તકો શિક્ષણ અને આત્મોન્નતિ માટે ઉત્કર્ષ સાધન છે જીવનનો પરમ આનંદ તેમના પુસ્તકો માંથી મળ્યો છે વાચવાની લગની આગળ રાત-દિવસનો ભેદ રહેતો નહીં એવા તો પુસ્તકો વાંચવામાં તલ્લીન થઈ જતા તેમનું ધર એટલે પુસ્તકોનું મ્યુઝીયમ નાનપણથી જ પુસ્તકો સાથેનો અનેરો પ્રેમ અને લગાવ હતો પુસ્તકોના વાચનની ભૂખ સામે પેટની ભૂખ રહેતી નહીં ધણા એવા પુસ્તકો અપ્રાપ્ય હતા તેને ઉંચી કિંમતે ખરીદવાની તૈયારી પણ હતી તેમની પાસે કાનૂની પુસ્તકોની યાદી ધણી લાંબી હતી તેઓને કાયદા સિવાય અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ દર્શન અને પૈરાણિક કથાઓના જાણકાર હતા નવું પુસ્તક ખરીદે એટલે પ્રથમ તેને વાંચી લેવાનું રાખતા ધણીવાર જમતી વખતે એક હાથમાં પુસ્તક અને બીજા હાથમાં ભોજન લેતા અને વાંચવામાં એટલા તલ્લીન થઈને વાચતા કે ધરમાં કોણ આવ્યું છે તેની ખબર સુધ્યા

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

રહેતી નહોતી જાણે કોઈ ઋષિ સમાધીમાં બેઠા હોય બાબાસાહેબે પોતાના જીવનમાં સમયને સોના કરતા પણ કીમતી માન્યો છે તેમનું જીવન ઘડતર ગ્રંથોથી થયું હતું તેવું બાબાસાહેબ પોતે પણ માનતા હતા.

સંદર્ભ સૂચી -

- કીર. ધનંજય(1993)ડૉ. આંબેડકર જીવન અને કાર્ય, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ફાગુન ગ્રાફિક્સ.
- ગોહિલ. નાથાલાલ(2006)ભારત રત્ન ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર, હર્ષ પ્રકાશન-પાલડી, ભગવતી ઓફસેટ.
- વેરીન્દર ગ્રોવર(2003) ભીમરાવ રામજી આંબેડકર, ઓનેસ્ટ પબ્લીકેશન, દેશાઈ ઓફસેટ
- કલ્પેશ પટેલ (2016) ભારત રત્ન ડૉ આંબેડકર, પાર્શ્વ પબ્લીકેશન, ખુશ્બુ ગ્રાફિક્સ .
- રસિક મહેતા(1991)ગુજરાત પુ. સ. સ. મ. લિ, સુનીલ નાનાલાલ શાહ.

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

‘तीसरी ताली’ में किन्नर समुदाय के दर्द की अभिव्यक्ति

वीनू

(शोधार्थी .डी.पीएच)

हिंदी अध्ययन केन्द्र

गुजरात केन्द्रीय विश्वविद्यालय-सेक्टर ,29गुजरात ,गांधीनगर ,

इमेल -veenu3420@gmail.com

तीसरी ताली उपन्यास हमारे उस तथाकथित समाज की वास्तविक स्थितियों की गहराइयों को छूता है जिसके वजूद को तो सब स्वीकारते हैं किन्तु उसे मुख्य धारा से जोड़ने के नाम पर नाक-भौंह सिकोड़ने लगते हैं | तीसरी ताली.. यानी ऐसी ताली जिसे समाज में कभी मान्यता नहीं मिली | मान्यता मिले भी तो कैसे ? समाज तो सिर्फ स्त्री-पुरुष संबंधों के अस्तित्व को ही स्वीकार कर पाता है | इसके अतिरिक्त किन्हीं अन्य प्रकार के संबंधों या भिन्न जैविक संरचना वाले समाज को हमारा यह ‘प्रगतिशील’ समाज स्थान ही नहीं देता | हमारा समाज किन्नर समुदाय को लेकर आज भी अपनी दृष्टि को पूर्ण रूप से विकसित नहीं कर पाया है | एक लम्बे समय से किन्नर समुदाय को हमारे समाज में हेय दृष्टि से देखा जाता रहा है | जिनकी दुआएं पाने के लिए लोगों में इच्छा जरूर है, लेकिन उन्हें देखकर दूर हट जाने वाले लोगों की लम्बी जमात भी हमारे समाज में मौजूद है | समाज से निरंतर उपेक्षित रहने वाले किन्नर समुदाय के दर्द की मार्मिक अभिव्यक्ति प्रदीप सौरभ के उपन्यास ‘तीसरी ताली’ में हुई है | डॉ. सुधीश पचौरी इस पुस्तक की समीक्षा लिखते हुए कहते हैं कि :-

“यह उभयलिंगी सामाजिक दुनिया के बीच और बरक्स हिजड़ों, लौंडों, लौन्डेबाजों, लेस्बियनों और विकृत-प्रकृति की ऐसी दुनिया है जो हर शहर में मौजूद है और समाज के हाशिये पर जिंदगी जीती रहती है | अलीगढ़ से लेकर आरा, बलिया, छपरा, देवरिया यानी ‘एबीसीडी’ तक, दिल्ली से लेकर

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

पूरे भारत में फैली यह दुनिया समानांतर जीवन जीती है / प्रदीप सौरभ ने इस दुनिया के उस तहखाने में झाँका है, जिसका अस्तित्व सब 'मानते' तो हैं लेकिन 'जानते' नहीं!'"

यह उपन्यास किन्नर समुदाय के जीवन की उन अँधेरी गलियों की खामोशियों में सिसकते शोर और रुदन से पाठक को रूबरू कराता है जिसे देखा तो सबने है किन्तु संवेदनहीनता के कारण समाज उनसे मुँह मोड़ लेता है। समाज की मानसिकता में अभी किन्नर विमर्श बेहद अपरिपक्व तथा पूर्वाग्रहपूर्ण अवस्था में है। ये पूर्वाग्रह किन्नर समुदाय की जैविक संरचना, उनके आचार-व्यवहार, रहन-सहन और उनके क्रिया-व्यापारों को लेकर बुने गए हैं। 'तीसरी ताली' पुस्तक किन्नर समुदाय के अतिरिक्त उभयलिंगी और लेस्बियन की हाशिये पर बसर हो रही जिंदगी की कहानी भी बयां करती है। किन्नर समुदाय के लोगों के पास समाज में स्वयं की पहचान से बड़ा संकट अपनी जीविका को लेकर होता है।

किन्नरों का जीवन क्या है और कैसे उनका गुजर-बसर होता है, समाज जब उन्हें अपनी व्यवस्था से दरकिनार कर देता है तब जो उपेक्षा का भाव इनके भीतर पनपता है... उस दर्द की अभिव्यक्ति पर आधारित है प्रदीप सौरभ जी का उपन्यास 'तीसरी ताली'। इस उपन्यास के सभी पात्रों के जीवन में एक प्रकार का अकेलापन है। एक ऐसा खालीपन है जिससे वास्तविक जीवन में किन्नर समुदाय हर क्षण जूझता है। यह खालीपन या यूँ कहें कि अकेलापन, उनके अन्दर भर दी गई हीनभावना के कारण है। हीनभावना उन्हें उनके 'अधूरे' होने का एहसास कराती है। क्या एक हिजड़े को किसी 'सामान्य' जैविक संरचना वाले व्यक्ति से प्रेम करने का अधिकार नहीं है? यदि कोई हिजड़ा ऐसा करता है तो मुख्य धारा का समाज उन्हें क्या कहेगा और उनके साथ कैसा बर्ताव किया जाएगा.... ऐसे ही अनेक प्रश्न और उनके संभावित परिणामों के कारण ही वे अपनी संवेदनाओं के दायरों को संकुचित कर लेते हैं और यहीं से उनके भीतर अधूरे एहसासों से जुड़ा अकेलापन घर करने लगता है। किन्नर समुदाय की सामान्य पहचान बताते समय अक्सर यह कह दिया जाता है कि हिजड़े सड़कों पर तालियाँ बजा-बजा कर भीख मांगते हैं, शादी समारोह, पुत्र-जन्म आदि जैसे मंगल समारोहों में नाचते-गाते हैं और बधाइयाँ देते हैं। और तो और जिस्मफ़रोशी भी करते हैं। किन्नर समुदाय का ऐसा ही चरित्र-चित्रण करते हुए प्रदीप सौरभ जी के उपन्यास में सामान्य जन द्वारा दी जाने वाली प्रतिक्रियाओं को भी दिखाया गया है। जैसे- *"तभी ढोलक की थाप ने पूरी कॉलोनी को चौंका दिया / बेसुरे संगीत और खुले हाथों की तालियों की आवाज जैसे हवा को थप्पड़ मार रही थी / एकाएक कई चहरे बालकनियों में झाँकने लगे-*

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

“ये मुए सुबह-सुबह हमारी कॉलोनी में कैसे घुस आए !”

“किसके यहाँ !” एक दूसरी आवाज आयी |

“किसके यहाँ है जच्चा-बच्चा, कोई खबर तो मिली नहीं !”²

किन्नर समुदाय द्वारा किये जाने वाले इन सब कार्यों (जिन कार्यों के रूप में सामान्य लोग उनकी पहचान बताते हैं |) और उनके कारणों को अति सूक्ष्म तरीके से तीसरी ताली उपन्यास में प्रदीप सौरभ जी ने प्रस्तुत किया है | निरंतर उपेक्षित होते रहने के दंश को झेलने वाले किन्नर समुदाय के दर्द को लेखक ने इस उपन्यास के माध्यम से अभिव्यक्त किया है | यह हिन्दी का एक साहसी उपन्यास है, जो जेंडर को लेकर समाज की मनोवृत्ति और समाज में मौजूद अलगाव को स्पष्ट रूप में दर्शाता है |

कहानी का आरम्भ सिद्धार्थ एन्क्लेव में रहने वाले गौतम साहब के चरित्र से होता है, जिनके घर तीन बेटियों के बाद बेटा हुआ है | हिजड़ों की मंडली जब उनके दरवाजे पर पुत्र-जन्म की बधाई देने और बालक को आशीर्वाद देने जाती है तो हिजड़ों के लाख दरवाजा खटखटाने और गाने के बाद भी गौतम साहब दरवाजा नहीं खोलते हैं | क्योंकि वे नहीं चाहते कि समाज में ये बात फैले कि जिस नवजात शिशु ने उनकी पत्नी के गर्भ से जन्म लिया है वह एक हिजड़ा है | क्योंकि इससे उनकी बहुत बदनामी होगी | यह हमारे ‘प्रगतिशील समाज’ की मानसिकता की विडम्बना है | न ही गौतम साहब यह चाहते हैं कि हिजड़े के रूप में जन्में उनके अबोध नवजात शिशु को हिजड़े अपने साथ ले जाएं | गौतम साहब यह चाहते ही नहीं थे कि उनके बच्चे के जन्म की खबर किसी को मिले |

“हिजड़ों की तालियों और ढोलक की थाप से ही कालोनीवालों को उनके घर लल्ला होने की खबर मिली !”³

गौतम साहब, आनंदी आंटी जैसे किरदारों ने उन माँ-बाप का दर्द भी बयां किया है, जिनका बच्चा होने पर खुशी मानाने का हक बच्चे के लिंग पर निर्भर करता है | यह हमारे समाज की एक बहुत बड़ी विडम्बना है | समाज की मानसिकता यही रही है कि यदि बच्चा उभयलिंगी है तो यह एक महापाप है, जिसे दुनिया से बचाते-छिपाते गौतम साहब, आनंदी आंटी अपनी जिंदगी के कई साल तो काटते हैं लेकिन निष्ठुर समाज उनके दर्द को समय के साथ नासूर बना देता है, जिसका अंत आत्महत्या जैसे कृत्य के रूप में होता है | समाज द्वारा तिरस्कृत कर दिए जाने और भांति-भांति

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

प्रकार से सताए जाने के डर के कारण गौतम साहब और आनंदी आंटी जैसे पात्र अपने बच्चों को समाज की नजरों से बचाकर और छिपाकर रखते हैं | सामान्य बालकों की तरह आस-पास के परिवेश को जानने-समझने और उसमें घुलने-मिलने, खेलने के बचपन के वे अनमोल दिन घर की चहारदीवारियों के भीतर कैद कर दिए जाते हैं | गौतम साहब का बेटा विनीत इसी कारण कि वह सामान्य बालकों जैसा नहीं है, अपराधबोध से घिर जाता है | हिजड़ा होने का दंश उसे समाज ही नहीं वरन् स्वयं के घर में भी झेलना पड़ता है | जब निरंतर मिलने वाली उपेक्षा और अपमान के कारण वह रातों-रात घर छोड़ कर भाग जाता है तब परिवार के सदस्यों को एक प्रकार की निश्चिन्तता की अनुभूति होती है | जिसके कारण विनीत के परिवार की ओर से न तो उसे ढूँढने का प्रयास किया जाता है और न ही उसकी गुमशूदगी की रिपोर्ट ही पुलिस स्टेशन में दर्ज करवाई जाती है | पड़ोसियों द्वारा विनीत के बारे में पूछे जाने पर परिवार द्वारा यह कह दिया जाता है कि विनीत अपनी बूआ के घर आगे की पढाई पूरी करने गया है और अब वह वहीं पर रहेगा | समाज और अपने ही घर से मिली उपेक्षा और तिरस्कार का भाव, हिजड़े के रूप में जन्में उस बालक के शेष रह गए आत्मसम्मान को भीतर ही खत्म कर देता है | किन्नर समुदाय के अंतर्गत अलग-अलग गुट होते हैं जिन्हें वे 'मंडली' के नाम से संबोधित करते हैं | इन मंडलियों के अंतर्गत काम को लेकर इलाके निर्धारित होते हैं जो कई बार इन गुटों के मध्य झगड़े का कारण भी बन जाते हैं | इनके मध्य सत्ता और इलाके को लेकर होने वाले संघर्ष को डिम्पल, नीलम, चंदाबाई और नरगिस जैसे पात्रों के माध्यम से इस उपन्यास में दिखाया गया है, जो इस समुदाय की अपनी सीमाओं को दर्शाता है | एक सर्वोच्च पद निश्चित किया जाता है जिसके द्वारा ये सब गुट नियंत्रित रहते हैं | इस पद को 'गद्दी' के नाम से संबोधित किया जाता है | किन्नर समुदाय में भी संत परंपरा का प्रचलन रहा है | जिसका जिक्र इस उपन्यास में बार-बार संत आशामाई के रूप में आया है | किन्नर समुदाय में भी दो प्रकार के किन्नर होते हैं – एक वो जो जन्मजात हिजड़े होते हैं और एक वो जो अतिरिक्त कमाई के लालच में आकर या तो पूर्ण रूप से पुरुष होते हुए हिजड़े का वेश धारण कर लेते हैं या फिर वो, जो अपना लिंग परिवर्तित करवाकर विधिवत रूप से हिजड़ा समाज में प्रवेश कर जाते हैं | जिसके कारण इनके मध्य आपसी संघर्ष होते रहते हैं | जैसे रानी उर्फ राजा, ज्योति, गोपाल उर्फ बिंदु आदि | ये ऐसे पात्र हैं जो व्यक्तिगत कारणों के चलते किन्नर बनते हैं | तो दूसरी ओर वे हैं जो जन्मजात हिजड़े हैं जैसे डिम्पल, नीलम, रेखा चितकबरी आदि | इनके मध्य आपसी संघर्ष होते रहते हैं | उदाहरण के लिए जब डिम्पल की मंडली गौतम साहब की चौखट से खाली हाथ वापस आ जाती है और कमाई न हो पाने के कारण डेरे पर उदासी का माहौल होता है उस समय वह चिंतन करने लगती हैं कि :-

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

“वह चाहती तो बाजार में दुकानों के आगे ताली ठोंकठाककर दुकानदारों से दिहाड़ी बना लेती / लेकिन दुकानों और सिग्नलों पर कारों को रोककर पैसा माँगनेवाले हिजड़ों को वह छिछोरा मानती थी / उसकी सोच थी कि अपने काम को इज्जत से करना चाहिए / अपनी सीमाओं में /.... इसी सोच के चलते सिग्नल पर पैसे माँगनेवाली कला मौसी के साथ उसका कई बार झगडा हो चुका है / उसने कई बार कला मौसी को समझाया, “अपने इलाके में नाच-गाकर पैसा कमा / भिखारियों की तरह सिग्नल पर क्या भीख माँगती है ! अपने साथ हम सब की इज्जत का भी कचरा करती रहती है /”⁴

अपने आत्मसम्मान को लेकर यहाँ वह सजग दिखाई देती हैं किन्तु वह उन परिस्थितियों को नज़रअन्दाज कर देती हैं जिनके कारण कला मौसी जैसे पात्रों को दुकानों, सड़कों आदि जगहों पर भीख माँगकर गुजारा करना पड़ता है | यह स्थिति इस उपन्यास में ही नहीं बल्कि हमारे दैनिक जीवन में भी अक्सर देखने को मिलती है | कला मौसी जो अब बूढ़ी हो चुकी हैं, बुढ़ापे के चलते उनकी आवाज अब बेसुरी हो गई थी | कमर में भी दम नहीं था | कभी उसके नाच के आगे डिम्पल जैसे हिजड़े पानी भरते थे, पर अब उसका पानी उतर चुका है | इस अवस्था में उसकी मंडली के सदस्य भी उसे छोड़कर डिम्पल की मंडली में शामिल हो जाते हैं | इस कारण भीख माँगने के अतिरिक्त उसके पास कोई और रास्ता नहीं बचता | यहाँ वृद्धावस्था में उनके लिए जीवन-यापन करना दूभर हो गया है | किन्नर समुदाय की जीविका के सीमित साधनों और उनके अधिक समय तक न हो पाने वाले उपयोग की समस्याओं यहाँ चित्रित किया गया है |

हमारा समाज स्त्री-पुरुष संबंधों के अतिरिक्त अन्य संबंधों में प्रेम की अभिव्यक्ति सहन नहीं कर पाता और उसे अनैतिक घोषित कर देता है | किन्तु जब यही सम्बन्ध किसी तीसरी योनी के साथ जुड़ता है तब इस प्रकार के संबंधों को ‘झेल पाना’ समाज के लिए असहनीय हो जाता है | तब समाज के शिष्ट एवं सभ्य वर्ग द्वारा अपने कायदे-क़ानून उन पर थोप दिए जाते हैं (वीनू, 2018. 168)| इस समस्या को इस उपन्यास में सुनयना-शेरपा, मंजू-राजा, मंजू-विजय, विनीता-विजय के मध्य पनपने वाले प्रेम-संबंधों के माध्यम से चित्रित किया है | ऐसे ही सम्बन्ध जब किसन और बाबी के बीच बनते हैं तो उन्हें तथाकथित ‘शिष्ट वर्ग’ के प्रतिनिधि पंचों के फरमान द्वारा रातों-रात मौत के घाट उतार दिया जाता है | केवल हमारे शिष्ट समाज की सोच ही नहीं बल्कि इन संबंधों को लेकर हिजड़ा समाज में भी आपसी वैचारिक मतभेद रहे हैं | जैसे डेरे की मुखिया डिम्पल को सुनयना और शेरपा के प्रेम-संबंधों की जानकारी थी किन्तु *“वह सोचती थी कि हिजड़ी मुहब्बत कर*

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

भी लेगी तो उसका क्या बिगड़ेगा /⁵ क्योंकि वह माँ तो बन सकती नहीं | किन्तु वहीं दूसरी ओर हिजड़ों के लिए इस प्रकार के नियम बना दिए गये कि वे गिरिया के रूप में पुरुष को अपने साथ तो रख सकते हैं लेकिन स्वतन्त्र रूप से प्रेम संबंधों की अभिव्यक्ति वहां वर्जित है | किन्नर समुदाय को समाज की संरचना से अलग नहीं किया जा सकता | जो संवेदनाएं एक स्त्री या पुरुष के भीतर होती हैं उन संवेदनाओं को महसूस करने और उस मातृत्व या पितृत्व को प्राप्त करने की तीव्र इच्छा एक किन्नर में भी हो सकती है, इस भाव को डिम्पल के विचारों के माध्यम से अभिव्यक्त किया गया है (वीनू, 2018. 235)| जैसे जब गरीबी की मार झेल रहे एक दम्पति ने अपनी नवजात कन्या को डिम्पल के हवाले इस डर से विवश होकर किया था कि वे इसके विवाह में दान-दहेज़ नहीं दे सकेंगे | तब उस बच्ची के प्रति डिम्पल के भीतर मातृत्व का भाव जागृत हुआ और उस बच्ची को डिम्पल सबकी नजरों से बचाकर और यह झूठ बोलकर कि वह एक हिजड़ा है, उस बच्ची मंजू की परवरिश करती है | उपन्यास की ही पंक्तियों में माँ न बन पाने की जो कसक है उसे डिम्पल मार्मिक रूप में अभिव्यक्त करती हैं | जैसे –

“उसे बच्चे की आस थी / बच्चा वह जन नहीं सकती थी / वह कभी-कभी सोचती थी कि जो जन नहीं सकते, वे बच्चों के ऊपर पड़नेवाले काले साए को दूर रखने का आशीर्वाद देते हैं”/⁶

डिम्पल मंजू को पढ़ा-लिखा कर एक अच्छी परवरिश देना चाहती थी किन्तु कुछ ऐसे सवालोंने उसे ऐसा करने से रोक लिया जो समाज की निर्मम मानसिकता को दर्शाते हैं | जैसे- *“हिजड़े के बच्चे को कौन दाखिला देगा स्कूल में? वह क्या जवाब देगी कि उसे यह लड़की कहाँ से मिली ? उसका बाप कौन है ? और, सबसे बड़ा सवाल यह कि कौन शरीफजादा हिजड़े की लड़की से शादी करेगा ? इन सवालों के आगे जब डिम्पल हार गई, तो उसने मंजू को हिजड़ा बनाने का फैसला कर लिया ।”* यदि डिम्पल मंजू की किन्नर के रूप में नहीं बल्कि एक सामान्य बालिका के रूप में उसकी परवरिश करती तो वह चाहकर भी मंजू से यह सच नहीं छिपा सकती थी कि एक किन्नर बच्चा पैदा नहीं कर सकता | ऐसे में उसके असली माँ-बाप के विषय में वह मंजू को आखिर क्या जवाब देती ? यहाँ डिम्पल के माध्यम से किन्नरों के उस दर्द को अभिव्यक्ति मिली है जो उन्हें सामान्य मनुष्य से विशिष्ट होने का अनुभव कराता है | जिसके कारण बार-बार उन्हें शर्मिंदगी उठानी पड़ती है | किन्नर या हिजड़ा शब्द ही उन्हें उनके सामाजिक संरचना से अलग होने का एहसास कराता है जिसका जिक्र अपनी आत्मकथा “मैं हिजड़ा...मैं लक्ष्मी..!” में लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी ने उन फब्तियों के रूप में

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

किया है जिनमें उन्हें हिजड़ा, बायङ्का, छङ्का जैसे नामों से पुकारा जाता रहा। संत हो चुकी सुरैया मौसी की शवयात्रा मध्य रात्रि के बाद निकली जाती है ताकि शिष्ट समाज की दृष्टि उन पर पड़ने से समाज का कोई अनिष्ट न हो। आमतौर पर हमारे समाज में जिस व्यक्ति की मृत्यु हो जाती है उसकी अर्थी को चार कन्धों के सहारे सम्मान के साथ शमशान तक ले जाया जाता है ताकि मनुष्य योनी से उन्हें मुक्ति प्राप्त हो सके। इसके ठीक विपरीत हिजड़ा समाज द्वारा मृत हिजड़े के शव को मध्य रात्रि के बाद डंडों से मारते, उस पर चप्पल-जूते बरसाते और सड़क पर खींचते हुए शमशान घाट ले जाया जाता है। इस तरह शव को शमशान में ले जाने के पीछे मान्यता यह है कि मरनेवाला दोबारा तीसरी योनी में जन्म नहीं लेगा। चूंकि समाज के लिए वे अपशकुन और घृणा के पात्र हैं। किन्नर होने के कारण उन सब अधिकारों से उन्हें वंचित होना पड़ता है जो एक सामान्य मनुष्य को प्राप्त होते हैं। इस तरह स्वयं किन्नर के मस्तिष्क में यह बात डाल दी जाती है कि वे अशुभ हैं, मुख्यधारा के समाज से पृथक हैं और वे सदा दया अथवा घृणा के पात्र ही रहेंगे। किन्नर समाज को उनके आचार-व्यवहार के लिए बार-बार अपमानित किया जाता है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि इस उपन्यास के माध्यम से किन्नर समुदाय के उस दर्द को प्रदीप सौरभ जी ने प्रस्तुत किया है जिसका अनुभव वे अपने दैनिक जीवन के प्रत्येक क्षण में करते हैं। यह उपन्यास उस दर्द की अभिव्यक्ति है जो जो हर दिन अपमान, उपेक्षा, फब्तियों के माध्यम से नित-नये रूप में उन्हें मिलता है। यह उपन्यास उस प्रगतिशील, विकासशील समाज की कलाई खोलता है जो मनुष्यों में मनुष्यता के आधार पर समानता की बात करता है। सामान्य मनुष्यों के लिए वृद्धावस्था में जीवन-यापन हेतु वृद्धाश्रम की व्यवस्था की गई है किन्तु वृद्ध हो चुके किन्नरों को सड़कों पर भीख मांगते हुए, अनेक बीमारियों से जूझते हुए जीवन बिताने पर समाज द्वारा मजबूर कर दिया जाता है। ये हाशिये पर जीवन व्यतीत करते हैं। समाज की वैचारिकी इन्हें स्वीकार करने में हिचकती है। किन्तु फिर भी इनके अस्तित्व को तो नजरंदाज नहीं किया जा सकता है।

सन्दर्भ :-

1. तीसरी ताली – प्रदीप सौरभ, पृष्ठ संख्या-5
2. वही, पृष्ठ संख्या- 10
3. वही, पृष्ठ संख्या- 10
4. वही, पृष्ठ संख्या- 14

Editor: Prof. (Dr.) Ahjitsinh P.Rana Issue 2 Dec 2018 –May 2019

5. वही, पृष्ठ संख्या- 17
6. वही, पृष्ठ संख्या- 31
7. वही, पृष्ठ संख्या- 31
8. मैं हिजडाकिन्नर विमर्श साहित्य ,के बहाने हिजडा समाज की समस्याओं का विश्लेषण !मैं लक्ष्मी....
172-166 .पृ ,(2018) ,और समाज, ISBN-978-93-86248-52-7
9. गुलाम मंडीबहुभाषी अंतर्राष्ट्रीय] जनकृति ,कुमार गौरव ,मिश्रा .सं ,एक आलोचनात्मक अध्ययन :
,[मासिक पत्रिकाISSN: ,2725-2454 IMPACT FACTOR: 2.0202[GIF] ,4 वर्ष ,अंक
,37-36अप्रैल.238-232 .पृ ,2018 ,मई-

सहायक ग्रन्थ :-

1. तीसरी ताली :- प्रदीप सौरभ, प्रकाशक- वाणी प्रकाशन, प्रथम संस्करण- 2011 |